

Polska Akademia Umiejętności

**KWARTALNIK
PRAWA
PRYWATNEGO**

Rok XXVI: 2017, z. 1

Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności

DOROTA MILER

MIARKOWANIE ZACHOWKU W ŚWIETLE PRAKTYKI ORZECZNICZEJ

I. WSTĘP

W polskim prawie spadkowym na próżno szukać przepisów umożliwiających spadkodawcy albo sądowi, na żądanie na przykład spadkobiercy, zmianę wysokości należności z tytułu zachowku. Mimo to, w polskim orzecznictwie i literaturze prawniczej przeważa pogląd, że w szczególnych wypadkach nie można wyłączyć dopuszczalności miarkowania wysokości należności z tytułu zachowku na podstawie art. 5 k.c.¹ Żądanie zapłaty pełnej należności może

¹ Uchwała SN z 19 V 1981 r., III CZP 18/81, OSNIC 1981, nr 12, poz. 228; wyrok SN z 7 IV 2004 r., IV CK 215/03, LEX nr 152889; wyrok SN z 4 VII 2012 r., I CSK 599/11, niepubl.; postanowienie SN z 11 VII 2012 r., I CSK 75/12, LEX nr 1311040; wyrok SN z 7 II 2013 r., II CSK 403/12, LEX nr 1314389; wyrok SN z 16 VI 2016 r., V CSK 625/15, LEX nr 2073929; J. Ciszewski, J. Knabe, w: J. Ciszewski i in., *Kodeks cywilny. Komentarz*, Warszawa 2014, s. 1704, nb 19; T. Justyński, *Glosa do wyroku SN z 7 IV 2004, IV CK 215/03*, „Państwo i Prawo” (dalej: PiP) 2005, z. 6, s. 111–115; T. Justyński, *Nadużycie prawa w polskim prawie cywilnym*, Kraków 2000, s. 90; B. Kordasiewicz, w: *System prawa prywatnego*, t. 10, *Prawo spadkowe*, red. B. Kordasiewicz, Warszawa 2015, § 72, s. 1100–1101, nb 129; J. Kremis, w: *Kodeks cywilny. Komentarz*, red. E. Gniewek, P. Machnikowski, Warszawa 2016, s. 1814, nb 25; P. Książak, w: *Kodeks cywilny. Komentarz*, t. III, *Spadki*, red. K. Osajda, Warszawa 2013, s. 719, nb 19; E. Niezbecka, w: *Kodeks cywilny. Komentarz*, t. IV, *Spadki*, red. A. Kidyba, Warszawa 2015, art. 991, nb 25; M. Pazdan, w: *Kodeks cywilny. Komentarz*, t. II, art. 450–1088, red. K. Pietrzykowski, Warszawa 2015, s. 1109, nb 25; J. S. Piątoski, *Prawo spadkowe. Zarys wykładu*, Warszawa 1987, s. 273; E. Skowrońska-Bocian, *Komentarz do kodeksu cywilnego. Księga czwarta. Spadki*, Warszawa 2011, s. 207, nb 14–15; M. Sychowicz, w: H. Ciepła i in., *Kodeks cywilny. Komentarz*, t. II, Warszawa 2005, s. 888, nb 19; M. Wilejczyk, *Stosowanie konstrukcji nadużycia prawa podmiotowego w dziedzinie prawa spadkowego*,

bowiem, w konkretnych okolicznościach, pozostać w sprzeczności ze wskazanymi w art. 5 k.c. zasadami współzycia społecznego i z tego względu może nie zasługiwać na ochronę w pełnym zakresie². Praktyka orzecznicza wskazuje, że swoista korekta przepisów o zachowku przez zastosowanie art. 5 k.c. ma miejsce z uwagi na trudną sytuację majątkową zobowiązanego z tytułu zachowku³, z uwagi na niezależne od zobowiązanego z tytułu zachowku zjawiska wpływające na zmianę wartości spadku albo z uwagi na sprzeczne z zasadami współzycia społecznego postępowanie uprawnionego do zachowku za życia spadkodawcy.

Kontrowersje budzi zwłaszcza trzeci wypadek miarkowania wysokości należności z tytułu zachowku na podstawie art. 5 k.c. W szczególności to, wobec kogo sprzeczne z zasadami współzycia społecznego postępowanie uprawnionego do zachowku było skierowane. Dyskusyjna jest ponadto możliwość równoczesnego występowania okoliczności uzasadniających zastosowanie art. 5 k.c. i okoliczności umożliwiających wydziedziczenie (art. 1008 i n. k.c.) albo uznanie za niegodnego dziedziczenia (art. 928 i n. k.c.).

Analiza praktyki orzeczniczej wskazuje na pewne rozbieżności związane z przesłankami zastosowania art. 5 k.c. do miarkowania wysokości należności z tytułu zachowku. W szczególności dotyczy to wypadku miarkowania wysokości kwoty zachowku ze względu na sprzeczne z zasadami współzycia społecznego postępowanie uprawnionego do zachowku. Ponadto niejasna jest w zastosowaniu art. 5 k.c. rola zawinienia uprawnionego do zachowku oraz konieczność wskazania zasad współzycia społecznego, naruszonych postępowaniem uprawnionego.

„Przegląd Sądowy” (dalej: PS) 2015, z. 7/8, s. 58–60. Zob. też orzeczenie SN z 11 II 1954 r., I CR 1573/54, OSNCK 1955, nr 3, poz. 63. Pogląd ten reprezentuje też M. Załucki, który uważa jednak, że na podstawie art. 5 k.c. nie jest możliwe miarkowanie wysokości należności z tytułu zachowku, ale jedynie „oddalenie żądania uprawnionego w całości” (M. Z a ł u c k i, *Wydziedziczenie w prawie polskim na tle porównawczym*, Warszawa 2010, s. 349). Zastrzeżenia co do zastosowania art. 5 k.c. do roszczeń o zachówek wyrazili A. S z p u n a r, *Glosa do uchwały z dnia 19 maja 1981 r. (III CZP 18/81)*, „Nowe Prawo” 1983, z. 2, s. 99 i A. D y o n i a k, *Ochrona rodziny w razie śmierci jednego z małżonków*, Warszawa–Poznań 1990, s. 78. Pogląd o braku możliwości miarkowania wysokości (i jak się wydaje, oddalenia) należności z tytułu zachowku na podstawie art. 5 k.c. reprezentuje np. Z. T r u s z k i e w i c z, *Zachówek ze spadku obejmującego gospodarstwo rolne*, Kraków 1993, s. 112–113.

² Uchwała SN z 19 V 1981 r...., [przyp. 1]; wyrok SN z 7 IV 2004 r...., [przyp. 1]; P. K s i ę ż a k, *Zachówek w polskim prawie spadkowym*, Warszawa 2012, s. 368.

³ Termin „zobowiązany z tytułu zachowku” używany jest w tym artykule na przemian ze słowem „spadkobierca”. Jednakże zobowiązanym z tytułu zachowku może być także zapisobierca windykacyjny (art. 999¹ k.c.), jak i obdarowany (art. 1000 i art. 1001 k.c.). Jednocześnie należy pamiętać, że zobowiązany z tytułu zachowku też może być uprawnionym do zachowku.

W artykule poruszone są cztery zagadnienia miarkowania wysokości należności na podstawie art. 5 k.c. Po rozpatrzeniu ogólnych, powszechnie przyjętych przesłanek zastosowania art. 5 k.c. w stosunku do roszczenia o zachowek, nastąpi analiza przesłanek miarkowania wysokości należności z tytułu zachowku na podstawie art. 5 k.c. w poszczególnych wypadkach jego zastosowania. Następnie zostanie omówiona konieczność wskazania zawinienia uprawnionego do zachowku i naruszonych zasad współżycia społecznego przy stosowaniu art. 5 k.c. w stosunku do roszczeń o zachowek. Na koniec zostanie poruszony problem zasad ustalenia wysokości kwoty, o jaką zachowek może zostać obniżony na podstawie art. 5 k.c.

II. OGÓLNE PRZESŁANKI ZASTOSOWANIA ART. 5 K.C. W STOSUNKU DO ROSZCZEŃ O ZACHOWEK

Miarkowanie wysokości należności z tytułu zachowku ze względu na nadużycie prawa przez uprawnionego do zachowku wymaga spełnienia ogólnych przesłanek przewidzianych w art. 5 k.c. Z uwagi na cele prawa prywatnego, w szczególności strzeżenie praw podmiotowych, istnieje domniemanie, że korzystanie z praw podmiotowych jest zgodne z zasadami współżycia społecznego i społeczno-gospodarczym przeznaczeniem tych praw⁴. Oznacza to, że rozstrzygnięcia ograniczające te prawa mogą mieć miejsce jedynie w sytuacjach wyjątkowych i wymagają szczególnej ostrożności oraz bardzo wnikliwej analizy wszystkich aspektów rozpoznawanej sprawy⁵. Powoływanie się na zarzut nadużycia prawa może służyć jedynie jako środek obronny przysługujący osobie, której postępowanie w zasadzie nie naruszyło zasad współżycia społecznego⁶.

⁴ Wyrok SN z 22 XI 1994 r., II CRN 127/94, LEX nr 82293; wyrok SN z 25 VIII 2011 r., II CSK 640/10, LEX nr 964496.

⁵ Wyrok SN z 22 XI 1994 r...., [przyp. 4]; wyrok SN z 25 I 2001 r., IV CKN 250/00, LEX nr 490432; wyrok SN z 25 VIII 2011 r...., [przyp. 4].

⁶ Problem zasady „czystych rąk” przy powoływaniu się na zarzut nadużycia prawa był wielokrotnie omawiany w literaturze i orzecznictwie. Np. Z. H a j n, *W kwestii pojmowania „zasady czystych rąk” w orzecznictwie Sądu Najwyższego*, w: B. C u d o w s k i, J. I w u l s k i, *Z aktualnych zagadnień prawa pracy i zabezpieczenia społecznego. Księga jubileuszowa Profesora Waleriana Sanetry*, Białystok 2013, s. 141–146; T. J u s t y Ń s k i, *Nadużycie prawa...*, [przyp. 1], s. 149–152; M. P y z i a k - S z a f n i c k a, w: *System prawa prywatnego*, t. 1, *Prawo cywilne — część ogólna*, red. M. Safjan, Warszawa 2008, s. 925, nb 264, s. 927, nb 269 i n.; wyrok SN z 20 I 2011 r., I PK 135/10, LEX nr 794776; wyrok SN z 5 VII 2012 r., I PK 58/12, OSNP 2013, nr 17–18, poz. 198. Analiza orzecznictwa dotyczącego miarkowania wysokości należności z tytułu zachowku na podstawie art. 5 k.c. nie wskazuje, aby problem

Na zasadach przewidzianych w art. 991 i n. k.c. zstępni, małżonek oraz rodzice spadkodawcy, którzy byliby powołani do spadku z ustawy, mają roszczenie o zapłatę (albo o uzupełnienie) sumy pieniężnej, odpowiadającej ułamkowi wartości udziału spadkowego, który otrzymaliby, gdyby byli powołani do dziedziczenia z ustawy (art. 991 § 1 k.c.). Roszczenie to nie przysługuje żadnej ze wskazanych osób, jeżeli między innymi została ona wydziedziczona (art. 1008 k.c.), uznana za niegodną (art. 928 k.c.) lub otrzymała tę sumę „bądź w postaci uczynionej przez spadkodawcę darowizny, bądź w postaci powołania do spadku, bądź w postaci zapisu” (art. 991 § 2 k.c.). Roszczenie o zachówek wynosi 1/2 wartości udziału spadkowego, który przypadłby uprawnionemu przy dziedziczeniu ustawowym; tylko osoby trwale niezdolne do pracy albo, w przypadku zstępnych spadkodawcy, małoletnie mają roszczenie o zachówek w wysokości 2/3 wartości tego udziału (art. 991 § 1 k.c.). Roszczenie o zachówek kierowane jest przeciw spadkobiercom lub, subsydiarnie, przeciw osobom, na których rzecz został uczyniony zapis windykacyjny, bądź osobom obdarowanym przez spadkodawcę za jego życia (art. 999–1000 k.c.).

Rozważenie możliwości zastosowania art. 5 k.c. do roszczeń o zachówek wymaga uwzględnienia szczególnego celu instytucji zachowku, jakim jest ochrona interesów majątkowych wskazanych w art. 991 k.c. członków rodziny spadkodawcy. Jak wskazał Sąd Najwyższy w orzeczeniu z 7 kwietnia 2004 r., wyjątkowy charakter instytucji zachowku przejawia się w tym, że prawa uprawnionego do zachowku przysługujące mu z uwagi na szczególny, bardzo bliski stosunek rodzinny, istniejący między nim a spadkodawcą służą urzeczywistnieniu obowiązków moralnych, jakie spadkodawca ma względem swoich najbliższych, oraz realizacji zasady, iż nikt nie może na wypadek swojej śmierci rozrządzić swoim majątkiem zupełnie dowolnie, z pominięciem swoich najbliższych⁷. Sąd Najwyższy stwierdził również, że

naruszenia zasad współżycia społecznego przez stronę powołującą się na zarzut nadużycia prawa miał zasadnicze praktyczne znaczenie w rozstrzygnięciu tych spraw, dlatego też nie zostanie on dalej omówiony. Należy jednak przychylić się do stanowiska odmawiającego udzielenia ochrony stronie powołującej się na zarzut naruszenia prawa podmiotowego tylko jeżeli po rozważeniu całokształtu okoliczności, w tym zachowania obu stron, sąd ustali, że naruszyła ona zasady współżycia społecznego w stopniu rażącym, ciężkim lub istotnym. Jak twierdzi T. Justyński, przemawia za tym nie tylko to, że sąd bierze pod uwagę możliwość nadużycia prawa podmiotowego przez strony z urzędu, „a nie wskutek powoływania się strony na nadużycie prawa”, ale także to, iż w razie odmowy zastosowania art. 5 k.c. ze względu na naruszenie zasad współżycia społecznego przez stronę podnoszącą zarzut nadużycia prawa postępowanie tej ze stron, która nie podniosła tego zarzutu, automatycznie uznane byłoby za właściwe. Zob. T. J u s t y Ń s k i, *Nadużycie prawa...*, [przyp. 1], s. 150–151.

⁷ Wyrok SN z 7 IV 2004 r...., [przyp. 1].

w przypadku pominięcia w testamencie osoby uprawnionej do zachowku: „Zachówek jest [...] swego rodzaju zastępczą formą dziedziczenia”⁸. Roszczenie o zachówek istnieje zatem bez względu na wolę spadkodawcy i może być dochodzone, nawet gdyby spadkodawca się temu sprzeciwiał⁹.

Aby zapobiec zniweczeniu celu zachowku, zakres zastosowania art. 5 k.c. w stosunku do roszczeń o zachówek powinien być wąski, cechować się szczególną ostrożnością i wstrzeźliwością¹⁰. Obniżenie wysokości należności z tytułu zachowku ze względu na nadużycie prawa jest dopuszczalne jedynie w okolicznościach zupełnie wyjątkowych, w których otrzymanie zachowku przez uprawnionego doprowadziłoby do sytuacji jaskrawie niesprawiedliwej¹¹. W takich okolicznościach „w świetle reguł lub wartości moralnych powszechnie społecznie akceptowanych żądanie zapłaty należności z tytułu zachowku musiało być ocenione negatywnie”¹².

Nie można *in abstracto* ocenić wpływu zaistnienia pewnych okoliczności na miarkowanie wysokości należności z tytułu zachowku na podstawie art. 5 k.c.¹³ Rozważając możliwość obniżenia wysokości kwoty zachowku, należy każdorazowo wziąć pod uwagę sytuację majątkową i życiową zobowiązanego i uprawnionego do zachowku, a także zachowanie tych osób w stosunku do spadkodawcy i uprawnionego względem zobowiązanego¹⁴.

Sądzę, że należy przychylić się do stanowiska umożliwiającego, w wyjątkowych sytuacjach, miarkowanie wysokości należności z tytułu zachowku na podstawie art. 5 k.c. Prawo polskie określa w sposób szczegółowy wpływ wystąpienia jedynie niektórych okoliczności (na przykład niezdolność do pracy lub małoletniość osoby uprawnionej do zachowku) na wysokość kwoty zachowku uprawnionego. W przypadku wystąpienia innych, szczególnych okoliczności (na przykład niedostatku spadkobiercy), które nie zostały przewidziane przez ustawę, przepisy regulujące wysokość roszczenia

⁸ Wyrok SN z 7 II 2013 r...., [przyp. 1]. Zob. też M. W i l e j c z y k, [przyp. 1], s. 59–60.

⁹ Wyrok SA w Szczecinie z 22 IV 2009 r., I ACa 459/08, LEX nr 550912; wyrok SA w Białymstoku z 31 III 2011 r., I ACa 99/11, „Orzecznictwo Sądów Apelacji Białostockiej” 2011, z. 1, s. 23. Wyjątkiem od tej zasady jest sytuacja, w której spadkodawca w swoim testamencie skutecznie wydziedziczył osobę uprawnioną do zachowku (art. 1008 k.c.).

¹⁰ Wyrok SN z 7 IV 2004 r...., [przyp. 1]; wyrok SA w Poznaniu z 15 II 2012 r., I ACa 1121/11, LEX nr 1133334.

¹¹ Wyrok TK z 25 VII 2013 r., P 56/11, Dz. U. poz. 1003.

¹² Wyrok SN z 7 IV 2004 r...., [przyp. 1].

¹³ Wyrok SA w Szczecinie z 26 III 2015 r., I ACa 953/14, LEX nr 1771492.

¹⁴ Np. wyrok SA w Białymstoku z 29 VIII 2013 r., I ACa 905/12, LEX nr 1369225; wyrok SA w Szczecinie z 7 XI 2013 r., I ACa 314/13, LEX nr 1438226; wyrok SA w Krakowie z 28 III 2014 r., I ACa 54/14, LEX nr 1544765; wyrok SA w Łodzi z 22 V 2015 r., I ACa 1721/14, LEX nr 1771285.

z tytułu zachowku nie dają sądom możliwości ingerencji w wyznaczenie wysokości należności z tytułu zachowku. Sąd może, co prawda, rozłożyć zasądzone świadczenia na raty na podstawie art. 320 k.p.c., ale nie zawsze jest to wskazane lub wystarczające. W sytuacjach szczególnych dłużnik może bowiem nie być w stanie zapłacić poszczególnych rat albo rozłożenie świadczenia na raty może nie być adekwatną reakcją na niezgodne z zasadami współżycia społecznego postępowanie uprawnionego do zachowku. Umożliwienie sądowi obniżenia wysokości należności z tytułu zachowku na podstawie art. 5 k.c. w nadzwyczajnych okolicznościach pozwala na uelastycznienie przepisów o zachowku i zapobiegnięcie orzeczeniom niezgodnym z zasadami współżycia społecznego. Pozostawienie sądowi tej swobody nie powoduje zmiany charakteru instytucji zachowku, ale pozwala sądowi na obniżenie wysokości kwoty zachowku z uwagi na zasady współżycia społecznego. To może być wskazane w sytuacjach szczególnie rażącego naruszenia tych zasad przez uprawnionego do zachowku. Ponadto możliwość miarkowania wysokości należności z tytułu zachowku, a nie tylko całkowitego oddalenia powództwa o zachówek, zapobiega pełnemu zniweczeniu celu zachowku i może być uznana za wyraz ostrożności i wstrzeźliwości w stosowaniu art. 5 k.c. Orzekając obniżenie wysokości kwoty zachowku, sąd umożliwia osobie uprawnionej do zachowku otrzymanie przynajmniej jej części. Jednocześnie możliwość miarkowania wysokości należności z tytułu zachowku umożliwia sądom maksymalne uwzględnienie i zrównoważenie interesów uprawnionego oraz zobowiązanego z tytułu zachowku.

Przegląd orzeczeń sądowych z ostatnich lat¹⁵ jednoznacznie pozwala na stwierdzenie, że nie ma poważnego zagrożenia nadużyć w tej dziedzinie, ponieważ sądy bardzo rzadko orzekają miarkowanie. W zdecydowanej większości spraw orzeczenia sądowe obniżające wysokość należności z tytułu zachowku nie wzbudzają kontrowersji i mają miejsce jedynie w okolicznościach, w których zasądzenie zachowku w pełnej wysokości stałoby w jednoznacznej sprzeczności z zasadami współżycia społecznego¹⁶. Jednakże przewidywalność treści orzeczeń sądowych w tej dziedzinie jest ograniczona. Jest to spowodowane wstrzeźliwością sądów w miarkowaniu wysokości należności z tytułu zachowku, oparciem orzeczeń na przepisie zawie-

¹⁵ Mowa tu o orzeczeniach Sądu Najwyższego, sądów apelacyjnych i okręgowych wydanych w latach 2012–2014 i dostępnych na Portalu Orzeczeń Sądów Powszechnych <http://orzeczenia.ms.gov.pl/>.

¹⁶ Wyjątkiem od tej reguły było np. kontrowersyjne postanowienie SN z 11 VII 2012 r...., [przyp. 1]. Zob. M. Trzebiatowski, *Artykuł 5 k.c. versus art. 991 § 3 k.c., czyli o dopuszczalności całkowitego pozbawienia prawa do zachowku z powodu postawy moralnej uprawnionego względem zobowiązanego*, „Glosa” 2013, z. 2, s. 82–92.

rającym w swej treści klauzulę generalną, jak również niespójnością w poglądach prezentowanych w literaturze prawniczej i judykaturze co do szczegółowych przesłanek zastosowania art. 5 k.c. do miarkowania wysokości należności z tytułu zachowku. Taki stan rzeczy jest niewskazany z uwagi na wywołany przez niego brak pewności prawa. Ze względu na to, że podstawą obniżenia wysokości należności z tytułu zachowku jest sprzeczność zasądzenia pełnej należności ze wskazaną w art. 5 k.c. klauzulą generalną zasad współżycia społecznego, nie można tej niepewności w pełni wykluczyć. Dokładne zdefiniowanie przesłanek, w których może dojść do miarkowania wysokości należności z tytułu zachowku, mogłoby jednak tę niepewność w sposób znaczący ograniczyć.

III. PRZESŁANKI MIARKOWANIA WYSOKOŚCI NALEŻNOŚCI Z TYTUŁU ZACHOWKU NA PODSTAWIE ART. 5 K.C.

I. WYPADKI MIARKOWANIA WYSOKOŚCI NALEŻNOŚCI Z TYTUŁU ZACHOWKU

Na podstawie dotychczasowego orzecznictwa sądowego i literatury prawniczej można wskazać trzy wypadki miarkowania wysokości należności z tytułu zachowku na podstawie art. 5 k.c.: 1) trudną sytuację majątkową zobowiązanego z tytułu zachowku; 2) niezależne od zobowiązanego z tytułu zachowku zjawiska wpływające na zmianę wartości spadku lub 3) sprzeczne z zasadami współżycia społecznego postępowanie uprawnionego do zachowku za życia spadkodawcy. Każdy z tych wypadków może stanowić samodzielną podstawę zastosowania art. 5 k.c. do miarkowania wysokości należności z tytułu zachowku.

1.1. Miarkowanie wysokości należności z tytułu zachowku z uwagi na trudną sytuację majątkową zobowiązanego z tytułu zachowku

W orzecznictwie sądowym i literaturze prawniczej przyjmuje się, że zobowiązanie z tytułu zachowku nie może być dla zobowiązanego nadmierne. Oznacza to, że bardzo trudna sytuacja majątkowa zobowiązanego może być podstawą obniżenia wysokości należności z tytułu zachowku. Jednak do tej pory nie wypracowano szczegółowych przesłanek, wskazujących, kiedy wysokość zobowiązania z tytułu zachowku jest nadmierna. Jedynie Sąd Apelacyjny w Szczecinie stwierdził, że oznacza to, że zobowiązany z tytułu zachowku znajduje się w tak drastycznej sytuacji, „[...] iż wykona-

nie uprawnienia do zachowku naraziłoby go na skrajny niedostatek bądź wręcz niesprawiedliwość¹⁷. W orzecznictwie i w literaturze prawniczej dotyczącej miarkowania wysokości należności z tytułu zachowku na próżno szukać definicji sytuacji skrajnego niedostatku. Jednakże, podobnie jak w wypadku przewidzianej w pkt 3 art. 1008 k.c., przesłanki uporczywego niedopełniania wobec spadkodawcy obowiązków rodzinnych, do której interpretacji stosuje się zasady wynikające z prawa rodzinnego¹⁸, tak i w tym przypadku słuszne wydaje się zastosowanie wykładni wypracowanej w prawie rodzinnym. Przyjmuje się w niej, że w niedostatku znajduje się osoba, która mimo podejmowanych starań nie jest w stanie samodzielnie zaspokoić swoich „usprawiedliwionych potrzeb w zakresie utrzymania i wychowania”¹⁹. Pojęcie skrajnego niedostatku nie zostało zdefiniowane ani w literaturze prawniczej, ani w orzecznictwie. Można jednak przypuszczać, że chodzi tutaj o sytuację, w której niedostatek zagraża podstawom egzystencjonalnym zobowiązanego z tytułu zachowku, a więc jego usprawiedliwionym, a zarazem podstawowym, potrzebom. Jednakże z uwagi na brak jednoznacznych przesłanek nadmierności wysokości należności z tytułu zachowku, wydaje się, że ocena, czy sytuacja materialna zobowiązanego z tytułu zachowku jest na tyle trudna, że uzasadnia miarkowanie wysokości należności z tytułu zachowku, każdorazowo pozostaje do swobodnej oceny sądu orzekającego w sprawie.

Możliwe jest zaistnienie sytuacji, w której po wypełnieniu zobowiązania z tytułu zachowku uprawniony do zachowku stanie się zobowiązanym do świadczeń alimentacyjnych wobec zobowiązanego z tytułu zachowku. Mogłoby się tak stać, gdyby uprawniony i zobowiązany z tytułu zachowku byłiby ze sobą spokrewnieni albo spowinowaceni lub byłiby małżonkami, a nie doszłoby do miarkowania wysokości należności z tytułu zachowku. W takich okolicznościach, w celu zapobiegnięcia popadnięciu w niedostatek przez osobę zobowiązaną z tytułu zachowku i powstania ustawowego obowiązku alimentacyjnego po stronie uprawnionego do zachowku, miarkowanie wy-

¹⁷ Wyrok SA w Szczecinie z 7 XI 2012 r., I ACa 580/12, LEX nr 1246858; P. K s i ę ż a k, [przyp. 2], s. 354.

¹⁸ B. K o r d a s i e w i c z, [przyp. 1], s. 1058, nb 41.

¹⁹ Wyrok SN z 20 II 1974 r., III CRN 388/73, OSNCP 1975, nr 2, poz. 29; M. A n d r z e j e w s k i, w: *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, red. H. Dolecki, T. Sokołowski, Warszawa 2013, s. 908, nb 12; K. G r o m e k, w: *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, red. K. Gromek, Warszawa 2016, art. 133, nb 11, 15. Tak też np.: orzeczenie SN z 29 IX 1958 r., II CR 817/57, OSPiKA 1959, z. 11, poz. 294; postanowienie SN z 5 V 1998 r., I CKN 242/98, LEX nr 327913; wyrok SN z 20 I 2000 r., I CKN 1187/99, LEX nr 51632. Ta definicja jest przedmiotem krytyki W. S t o j a n o w s k i e j, w: *System prawa prywatnego*, t. 11, *Prawo rodzinne i opiekuńcze*, red. T. Smyczyński, Warszawa 2014, s. 800–810, nb 326–339.

sokości kwoty zachowku może być wskazane²⁰. Sądzę jednak, że obniżenie wysokości kwoty zachowku ze względu na trudną sytuację majątkową zobowiązanego z tytułu zachowku nie może być uzależnione od możliwości powstania obowiązku alimentacyjnego po stronie uprawnionego do zachowku w stosunku do zobowiązanego z tego tytułu. Celem miarkowania wysokości należności z tytułu zachowku na podstawie art. 5 k.c. nie jest zapobieganie powstaniu obowiązku alimentacyjnego po stronie uprawnionego do zachowku w stosunku do zobowiązanego z tytułu zachowku. Obniżenie wysokości kwoty zachowku może być bowiem wskazane także wtedy, kiedy zobowiązany z tytułu zachowku jest dla osoby uprawnionej z tego tytułu osobą obcą. Dlatego przesłanka powstania ustawowego obowiązku alimentacyjnego uprawnionego z tytułu zachowku w stosunku do zobowiązanego z tego tytułu może być wzięta pod uwagę przez sąd jedynie jako kryterium dodatkowe, które może potęgować stan sprzeczności z zasadami współżycia społecznego. Nadmierna wysokość zobowiązania z tytułu zachowku dla zobowiązanego z tego tytułu powinna każdorazowo stanowić samodzielną przesłankę miarkowania wysokości należności z tytułu zachowku.

Z analizy praktyki orzeczniczej wynika, że w celu ustalenia sytuacji zobowiązanego z tytułu zachowku konieczne jest całościowe rozważenie jego sytuacji materialnej, uwzględniające jego dochody, wartość jego majątku, możliwość podjęcia przez niego dodatkowego zatrudnienia czy otrzymania pomocy od członka rodziny²¹. Również wartość majątku odziedziczonego albo otrzymanego *inter vivos* przez zobowiązanego od spadkodawcy jest brana pod uwagę²², nawet jeżeli zobowiązany nie uzyskał realnego wzbogacenia w wyniku spadkobrania²³. Okoliczności wpływające na sytuację majątkową zobowiązanego, takie jak jego sytuacja zdrowotna i osobista, także powinny być wzięte pod uwagę²⁴. W swoich rozważaniach sąd powi-

²⁰ Tak też w wyroku SA w Łodzi z 22 V 2015 r...., [przyp. 14].

²¹ Np.: wyrok SA w Białymstoku z 29 VIII 2013 r...., [przyp. 14]; wyrok SA w Lublinie z 17 XII 2013 r., I ACa 619/13, LEX nr 1444783; wyrok SA w Lublinie z 13 VI 2014 r., I ACa 820/13, LEX nr 1498964; wyrok SA w Szczecinie z 26 VI 2014 r., I ACa 929/13, LEX nr 1488704.

²² Np.: wyrok SA w Poznaniu z 28 XI 2012 r., I ACa 932/12, LEX nr 1254438; wyrok SA w Krakowie z 5 XII 2012 r., I ACa 1143/12, LEX nr 1289766:

²³ Np. wyrok SA w Łodzi z 22 V 2015 r...., [przyp. 14].

²⁴ Jednakże, jak zwrócił uwagę Sąd Apelacyjny w Szczecinie: „Sam wiek pozwanej także nie stanowi wystarczającej podstawy do zastosowania art. 5 k.c. Tym samym przyjęcie jedynie kryterium wieku przy ocenie zastosowania art. 5 k.c. w sprawie o zachówek praktycznie w większości wypadków uniemożliwiłoby realizację tego prawa przez uprawnionego, jeżeli spadkobiercą testamentowym byłby małżonek bądź partner życiowy zmarłego” (wyrok SA w Szczecinie z 10 X 2013 r., I ACa 351/13, LEX nr 1438227).

nien uwzględnić też sytuację rodzinną zobowiązanego, w szczególności liczbę osób pozostających na jego utrzymaniu, jak również wysokość jego zobowiązań²⁵. Ocena okoliczności zobowiązanego i uprawnionego z tytułu zachowku nie może sprowadzić się tylko do porównania sytuacji majątkowej tych osób, a zastosowanie art. 5 k.c. nie może być uzasadnione tylko dysproporcją majątkową dzielącą te osoby²⁶.

W orzecznictwie reprezentowany jest pogląd, że realizacja zobowiązania z tytułu zachowku nie musi być możliwa jedynie z dochodów osoby zobowiązanej z tego tytułu. Oceniając, czy zobowiązany jest w stanie zapłacić należność z tytułu zachowku, można wziąć pod uwagę możliwość sprzedaży części majątku należącego do zobowiązanego czy też wzięcia przez niego kredytu bankowego pod zastaw tegoż majątku w celu zaspokojenia zobowiązania z tytułu zachowku²⁷. Ponadto, w celu zapłaty kwoty zachowku, można rozważyć także na przykład możliwość najmu części nieruchomości stanowiącej własność zobowiązanego²⁸.

Jednym z przykładów miarkowania wysokości należności z tytułu zachowku ze względu na jej nadmierną wysokość jest sytuacja, gdy głównym składnikiem spadku jest lokal, umożliwiający zaspokojenie zobowiązanemu z tytułu zachowku niezbędnych potrzeb mieszkaniowych, „w razie braku praktycznie innych możliwości zaspokojenia tych potrzeb, [i gdy] inne [...] składniki spadku nie wystarczają na pokrycie zobowiązania z tytułu zachowku”²⁹. Lokal umożliwiający zaspokojenie niezbędnych potrzeb mieszkaniowych zobowiązanego „to lokal służący zaspokojeniu tych potrzeb jedynie w zakresie koniecznym”, nieprzekraczającym przeciętnej miary takich potrzeb³⁰. Jeżeli sytuacja majątkowa zobowiązanego wskazuje, że potrzeby mieszkaniowe jego i jego rodziny mogą zostać zaspokojone także w lokalu wynajmowanym, odmowa obniżenia wysokości należności z tytułu zachowku nie jest wykluczona³¹. Jak pokazuje praktyka orzecznicza, takie rozwiązanie mogłoby być jednak sprzeczne z zasadami współżycia społecznego, jeżeli: 1) dochody zobowiązanego nie pozwoliłyby na „pokrycie potrzeb

²⁵ Np. wyrok SA we Wrocławiu z 3 XII 2013 r., I ACa 1327/13, LEX nr 1455684.

²⁶ Wyrok SA w Warszawie z 11 X 2012 r., VI ACa 611/12, LEX nr 1238411.

²⁷ Np. wyrok SA w Poznaniu z 15 II 2012 r...., [przyp. 10].

²⁸ Np. wyrok SA w Krakowie z 18 XII 2014 r., I ACa 1275/14, LEX nr 1649247.

²⁹ Uchwała SN z 19 V 1981 r...., [przyp. 1]; też np. wyrok SA w Katowicach z 23 I 2014 r., V ACa 742/13, LEX nr 1439043; wyrok SA w Warszawie z 19 XI 2014 r., VI ACa 1846/13, LEX nr 1621248; wyrok SA w Łodzi z 22 V 2015 r...., [przyp. 14].

³⁰ Wyrok SN z 7 IV 2004 r...., [przyp. 1].

³¹ Np. wyrok Sądu Rejonowego dla Wrocławia-Śródmieścia z 20 III 2013 r., VIII C 364/11, niepubl.

mieszkaniowych [jego] rodziny [...] na wolnym rynku i zapewnienia minimum utrzymania”, co prowadziłoby do bezdomności zobowiązanego i jego rodziny³²; 2) nieruchomość jest centrum życiowym zobowiązanego³³ lub 3) zobowiązany poczynił nakłady prowadzące do znacznego wzrostu wartości nieruchomości³⁴. Wkład spadkobiercy w nabycie lokalu mieszkalnego stanowiącego przedmiot spadku, nakłady poczynione na ten lokal lub ciężary ponoszone w związku z utrzymaniem tego lokalu mogą również przemawiać za obniżeniem wysokości kwoty zachowku. Jednakże zakres ich uwzględniania zależy od ich wysokości i od ich wartości w stosunku do rynkowej wartości lokalu³⁵.

Ponadto, jeżeli sytuacja majątkowa zobowiązanego do zaspokojenia roszczenia o zachówek nie pozwala na zapłatę zachowku, powinno zostać rozważone, czy nie jest to wynik celowego działania zobowiązanego, na przykład przez nieodpłatne przekazanie majątku innej osobie³⁶. Mając świadomość istnienia roszczeń z tytułu zachowku, zobowiązany powinien liczyć się z koniecznością ich spełnienia.

Jest niewątpliwe, że zapłata zachowku zawsze wiąże się z pewną uciążliwością wynikającą z konieczności wykonania zobowiązania i przekazania sumy pieniężnej równej 1/2 albo 2/3 udziału spadkowego, który przypadłby z ustawy osobie uprawnionej do zachowku. Może ona ponadto wynikać z konieczności zbycia przedmiotu o wartości sentymentalnej w celu uzyskania środków niezbędnych do pokrycia roszczenia. Zastosowanie art. 5 k.c. musi poprzedzić rozważenie wszystkich okoliczności sprawy. Jednakże, moim zdaniem, aby zachować wyjątkowy charakter stosowania art. 5 k.c. w stosunku do roszczeń o zachówek i nie zniweczyć celu zachowku, kryterium ekonomiczne oceny wpływu zapłaty zachowku na sytuację zobowiązanego z tego tytułu powinno mieć przeważające znaczenie dla miarkowania wysokości należności z tytułu zachowku. Uwzględnianie kryteriów pozaekonomicznych, na przykład niedogodności związanych ze sprzedażą przedmiotu o wartości sentymentalnej, z obniżeniem standardu życia osoby zobowiązanej do zapłaty zachowku lub z wzięciem kredytu w celu zaspokojenia roszczeń o zachówek, mogłoby doprowadzić do drastycznego zwiększenia liczby spraw, w których mogłoby dojść do orzeczenia obniżenia wysokości

³² Wyrok SA w Krakowie z 26 VI 2015 r., I ACa 505/15, LEX nr 1770844.

³³ Wyrok SA w Łodzi z 22 V 2015 r., [przyp. 14].

³⁴ Wyrok SA w Warszawie z 21 X 2010 r., VI ACa 332/10, LEX nr 785393.

³⁵ Wyrok SA w Warszawie z 11 X 2012 r., [przyp. 26]; wyrok SA w Warszawie z 28 V 2013 r., I ACa 425/12, LEX nr 1375895; wyrok SA w Szczecinie z 7 XI 2013 r., [przyp. 14]; wyrok SA w Krakowie z 26 VI 2015 r., [przyp. 32].

³⁶ Wyrok SA w Szczecinie z 10 X 2013 r., [przyp. 24].

należności z tytułu zachowku. Ponadto konieczność znoszenia wskazanych niedogodności, mimo tego, że w subiektywnej ocenie zobowiązanego może się wydawać krzywdząca, nie powoduje powstania sytuacji „jaskrawie niesprawiedliwych”³⁷, niezgodnych z zasadami współżycia społecznego. Uznanie tych niedogodności za podstawę zastosowania art. 5 k.c. mogłoby doprowadzić do unicestwienia ochrony interesów majątkowych wskazanych w art. 991 k.c. członków rodziny spadkodawcy przez drastyczne zwiększenie liczby spraw, w których dochodziłoby do orzeczenia miarkowania. W konsekwencji, przepisy regulujące zachówek miałyby zastosowanie tylko w wąskiej kategorii spraw, w których spełnienie roszczenia z tytułu zachowku nie powodowałoby niedogodności zobowiązanego z tego tytułu. Takie zastosowanie art. 5 k.c. byłoby sprzeczne z wyjątkowym i szczególnym charakterem tego przepisu. Dlatego decydujące znaczenie dla miarkowania wysokości należności z tytułu zachowku na podstawie art. 5 k.c. powinno mieć to, czy zobowiązanie z tytułu zachowku, z uwagi na sytuację materialną i życiową zobowiązanego, nie jest dla niego nadmierne. Ewentualne odstępstwa od tej zasady mogłyby być uzasadnione w sytuacjach, w których zobowiązany swoim postępowaniem w znacznym stopniu przyczynił się do wzrostu wartości przedmiotu spadku. Takie zgodne z zasadami współżycia społecznego postępowanie zobowiązanego nie powinno mieć dla niego niekorzystnych konsekwencji, tzn. zwiększać wartości roszczenia uprawnionego do zachowku.

Sytuacja materialna zobowiązanego z tytułu zachowku musi być rozważona w kontekście sytuacji materialnej uprawnionego do zachowku. W tym przypadku należy wziąć pod uwagę wszystkie okoliczności dotyczące uprawnionego, także te wpływające na jego status materialny, w szczególności jego sytuację majątkową, jego możliwości zarobkowe, stan zdrowia i wiek³⁸. Należy jednak opowiedzieć się za pomocniczym charakterem okoliczności dotyczących uprawnionego do zachowku. Mogą one wpłynąć na miarkowanie wysokości należności z tytułu zachowku z uwagi na trudną sytuację majątkową zobowiązanego z tego tytułu przede wszystkim wtedy, gdy (nadmierne) obniżenie wysokości kwoty zachowku spowodowałoby albo pogłębiłoby niedostatek uprawnionego z tytułu zachowku lub zagroziłoby jego podstawom egzystencjalnym. Nie można bowiem zarzucić uprawnionemu z tytułu zachowku, którego podstawy egzystencjonalne są zagrożone, że na-

³⁷ Wyrok TK z 25 VII 2013 r...., [przyp. 11].

³⁸ Np. wyrok SA w Warszawie z 18 I 2013 r., I ACa 688/12, LEX nr 1286660; wyrok SA we Wrocławiu z 8 II 2013 r., I ACa 1405/12, LEX nr 1312131; wyrok SA w Białymstoku z 29 VIII 2013 r...., [przyp. 14]; wyrok SA we Wrocławiu z 3 VII 2014 r., I ACa 655/14, LEX nr 1493829.

dużywa on swojego prawa podmiotowego, żądając zapłaty zachowku. Dochodzenie roszczenia mającego na celu zapobiegnięcie popadnięcia w niedostatek nie może być ocenione jako niezgodne z zasadami współżycia społecznego. Jeżeli miarkowanie wysokości należności z tytułu zachowku z uwagi na sytuację majątkową i życiową zobowiązanego z tytułu zachowku byłoby konieczne, należy każdorazowo przewidzieć i zrównoważyć konsekwencje zastosowania art. 5 k.c. dla zobowiązanego i uprawnionego z tytułu zachowku.

1.2. Miarkowanie wysokości należności z tytułu zachowku z uwagi na niezależne od zobowiązanego z tytułu zachowku zjawiska wpływające na zmianę wartości spadku

W orzecznictwie sądowym i literaturze prawniczej podnosi się, że ze względu na szczególny charakter art. 5 k.c.: „Odwołanie do zasad współżycia społecznego winno raczej służyć ochronie zobowiązanego do zachowku w sytuacji, gdy wysokość zachowku będzie nadmierna np. w wyniku nagłych zmian ekonomicznych, czy innych niezależnych od spadkobiercy zjawisk wpływających na wartość spadku”³⁹. Miarkowanie wysokości należności z tytułu zachowku może być zasadne szczególnie dlatego, że odpowiedzialność spadkobiercy za zobowiązanie z tytułu zachowku nie jest ograniczona tylko do granic wzbogacenia będącego skutkiem spadkobrania.

Obniżenia wysokości należności z tytułu zachowku z uwagi na nadmierną wysokość zobowiązania z tytułu zachowku spowodowaną niezależnym od zobowiązanego zjawiskiem wpływającym na wartość spadku należy dokonać na podstawie wszystkich okoliczności sprawy. W szczególności należy uwzględnić: wiek, stan zdrowia, sytuację rodzinną i majątkową oraz możliwości zarobkowe zobowiązanego. Jednakże, ponieważ w tym wypadku głównym powodem miarkowania jest zmiana wartości spadku, a celem miarkowania jest zapobiegnięcie poniesieniu wszystkich konsekwencji niezależnego od zobowiązanego zjawiska powodującego zmianę wartości spadku, zasadnicze znaczenie powinno mieć kryterium ekonomiczne. Każdorazowo musi zostać stwierdzone, że w kontekście sytuacji zobowiązanego, z powodu zmiany ekonomicznej wartości spadku, wysokość należności z tytułu zachowku stała się dla tego zobowiązanego nadmierna.

Zgodnie z mającą moc zasady prawnej uchwałą Sądu Najwyższego: „Obliczenie zachowku następuje na podstawie wartości spadku ustalonej

³⁹ A. Szpunar, [przyp. 1], s. 97–98; wyrok SA w Poznaniu z 16 XII 2009 r., I ACa 896/09, LEX nr 628229.

według cen z daty orzekania o roszczeniach z tego tytułu⁴⁰. W tym wypadku art. 5 k.c. mógłby znaleźć zastosowanie, na przykład jeżeli doszło do znacznego podwyższenia wartości spadku ze względu na wzrost ceny przedmiotów majątkowych wchodzących w skład spadku, po tym jak zostały one zbyte przez zobowiązanego z tytułu zachowku, ale zanim doszło do orzekania o wysokości należności z tytułu zachowku⁴¹. W tej sytuacji, rozważając możliwość miarkowania, należy porównać wartość spadku ustaloną według cen z chwili zbycia przedmiotów majątkowych wchodzących w skład spadku z wartością spadku ustaloną według cen tych przedmiotów z chwili orzekania przez sąd o roszczeniu o zapłatę zachowku. Ponadto konieczne dla miarkowania jest ustalenie, że zobowiązany nie miał wpływu na okoliczności zmieniające wartość spadku.

Miarkowanie wysokości należności z tytułu zachowku wydaje się wskazane, jeżeli w wyniku zmiany ekonomicznej wartości spadku wysokość tej należności przekracza korzyść ekonomiczną uzyskaną przez zobowiązanego z tytułu zachowku ze spadkobrania.

Mimo że poglądy o dopuszczalności miarkowania wysokości należności z tytułu zachowku ze względu na niezależne od zobowiązanego zjawiska wpływające na wartość spadku są reprezentowane w literaturze i orzecznictwie, ten wypadek miarkowania nie odgrywa znaczącej roli w praktyce orzeczniczej⁴².

1.3. Miarkowanie wysokości należności z tytułu zachowku z uwagi na sprzeczne z zasadami współżycia społecznego postępowanie uprawnionego do zachowku za życia spadkodawcy

Analiza orzecznictwa sądów powszechnych wskazuje, że miarkowanie wysokości należności z tytułu zachowku może mieć miejsce także z uwagi na sprzeczne z zasadami współżycia społecznego postępowanie uprawnionego do zachowku za życia spadkodawcy. W tym wypadku zasadniczym problemem jest, wobec kogo uprawniony do zachowku postępował w sposób sprzeczny z zasadami współżycia społecznego.

⁴⁰ Uchwała SN 7 sędziów z 26 III 1985 r., III CZP 75/84, OSNC 1985, nr 10, poz. 147, z glosą A. Maczyńskiego, OSP 1988, z. 2, poz. 27.

⁴¹ Możliwość zastosowania art. 5 k.c. w tym wypadku w celu obniżenia wysokości należności z tytułu zachowku nie wykluczył Sąd Najwyższy. Zob. wyrok SN z 4 VII 2012 r., [przyp. 1].

⁴² Przeważająca liczba przypadków, w których sąd orzekł miarkowanie kwoty zachowku na podstawie art. 5 k.c. z powodu sytuacji materialnej zobowiązanego, dotyczy sytuacji, w których mimo braku nagłej zmiany okoliczności zapłata całości zachowku byłaby dla zobowiązanego z tytułu zachowku nadmierna.

W orzecznictwie i literaturze prawniczej reprezentowany jest pogląd, że: „okoliczności, które mogą powodować, że żądanie zapłaty zachowku stanowi nadużycie prawa, muszą układać się »na linii« uprawniony do zachowku — spadkobierca”⁴³. Tomasz Justyński twierdzi, że: „o wystąpieniu nadużycia prawa nie będą mogły decydować okoliczności w płaszczyźnie uprawniony do zachowku — spadkodawca” i że „okoliczności występujące na linii uprawniony — zmarły spadkodawca [...] mogą zostać uwzględnione tylko jako dodatkowe, potęgujące stan sprzeczności z kryteriami nadużycia prawa” i nie mogą samodzielnie „dawać podstawy do stwierdzenia nadużycia prawa”⁴⁴. Autor ten zwraca uwagę, że, po pierwsze, oparcie orzeczenia na okolicznościach występujących między uprawnionym do zachowku a spadkodawcą, które z natury rzeczy nie mogą się zmienić ze względu na śmierć spadkodawcy, miałyby skutek trwały, a nie przejściowy⁴⁵. Po drugie, że okoliczności te zostały częściowo uwzględnione przez ustawodawcę, który umożliwił uznanie uprawnionego do zachowku za niegodnego dziedziczenia (art. 928 i n. k.c.)⁴⁶.

W orzecznictwie można zaobserwować odstępstwa od tezy T. Justyńskiego. Zgodnie z poglądem wyrażonym w niektórych orzeczeniach sądowych rażące zachowanie uprawnionego do zachowku w stosunku do spadkodawcy, które zasługuje na szczególne potępienie z punktu widzenia zasad współżycia społecznego, może stanowić samodzielną podstawę do obniżenia wysokości należności z tytułu zachowku⁴⁷. Przykładem są zachowania haniebne wobec spadkodawcy, na przykład „obrażanie, nękanie i dokuczanie”⁴⁸ i „zachowania skierowane przeciwko życiu lub zdrowiu spadkodawcy”⁴⁹. Podobnie, podstawą miarkowania wysokości należności z tytułu zachowku może być naganne zachowanie uprawnionego do zachowku, wskazujące

⁴³ P. K s i ę ż a k, [przyp. 2], s. 358; wyrok SA w Łodzi z 22 V 2015 r...., [przyp. 14].

⁴⁴ T. J u s t y ń s k i, *Glosa...*, [przyp. 1], s. 114–115; wyrok SA w Poznaniu z 15 II 2012 r...., [przyp. 10]. Tak też np. wyrok SA w Białymstoku z 31 III 2011 r...., [przyp. 9], s. 25.

⁴⁵ T. J u s t y ń s k i, *Glosa...*, [przyp. 1], s. 115.

⁴⁶ T. J u s t y ń s k i, *Glosa...*, [przyp. 1], s. 115.

⁴⁷ Np. wyrok SA w Szczecinie z 7 XI 2012 r...., [przyp. 17]. Sąd Najwyższy precyzuje, że chodzi tu o zachowania uprawnionego do zachowku wobec spadkodawcy, które są w stopniu na tyle istotnym sprzeczne z zasadami współżycia społecznego, „że w odczuciu społecznym przyznanie uprawnionemu pełnego zachowku byłoby uznane za niesprawiedliwe i niemoralne, jednak nie na tyle rażąco naganne, by uzasadnione było pozbawienie go prawa do zachowku w całości w wyniku wydziedziczenia lub uznania za niegodnego dziedziczenia” (wyrok SN z 16 VI 2016 r...., [przyp. 1]).

⁴⁸ Wyrok SO w Elblągu z 26 III 2014 r., I Ca 57/14, niepubl.

⁴⁹ Wyrok SO w Białymstoku z 23 I 2014 r., II Ca 1169/13, niepubl.; wyrok SO w Kielcach z 2 VII 2014 r., II Ca 598/14, niepubl.

na jego uporczywe niedopełnianie obowiązków moralnych i rodzinnych, w szczególności w stosunku do spadkodawcy⁵⁰. Jak niejednokrotnie podkreślono w orzecznictwie, oznacza to, że ocena roszczenia o zachówek powinna uwzględnić także ocenę moralną zachowania uprawnionego do zachowku⁵¹.

Zgodnie z tym poglądem sąd, orzekając w sprawie obniżenia wysokości kwoty zachowku, powinien rozważyć historię stosunków między uprawnionym do zachowku i spadkodawcą, obejmujących kontakt uprawnionego do zachowku ze spadkodawcą, w szczególności częstotliwość wizyt i pomoc udzieloną spadkodawcy przez uprawnionego do zachowku albo odmowę tejże pomocy⁵². Ocena moralna postępowania, polegającego na niedopełnieniu obowiązków moralnych lub rodzinnych przez uprawnionego do zachowku wobec spadkodawcy, powinna zostać dokonana w kontekście wszystkich okoliczności sprawy. Ocena ta powinna uwzględniać fizyczne i techniczne możliwości uprawnionego do zachowku do udzielenia pomocy spadkodawcy i powody ewentualnego braku kontaktu lub tejże pomocy⁵³. Dlatego też nie każdy wypadek braku zaangażowania w bezpośrednią, niezbędną opiekę nad schorowanym spadkodawcą jest wystarczającym powodem do miarkowania wysokości należności z tytułu zachowku⁵⁴. Z tego samego powodu zasadniczo, nie ma podstaw do obniżenia kwoty zachowku, jeżeli brak kontaktu uprawnionego do zachowku ze spadkodawcą był spowodowany zachowaniem spadkodawcy (na przykład niewywiązywaniem się z powinności rodzicielskich przez spadkodawcę)⁵⁵.

⁵⁰ Wyrok SA w Szczecinie z 22 IV 2009 r...., [przyp. 9]; wyrok SA w Szczecinie z 21 V 2013 r., I ACa 101/13, LEX nr 1392043.

⁵¹ Wyrok SA w Szczecinie z 22 IV 2009 r...., [przyp. 9]; wyrok SO w Białymstoku z 11 XII 2013 r., II Ca 1057/13, LEX nr 1715508.

⁵² Np. wyrok SA w Szczecinie z 7 XI 2012 r...., [przyp. 17]; wyrok SA w Lublinie z 17 XII 2013 r...., [przyp. 21]; wyrok SA w Szczecinie z 30 I 2014 r., I ACa 799/13, LEX nr 1454648; wyrok SA w Warszawie z 11 III 2014 r., VI ACa 1530/13, LEX nr 1454667; wyrok SA w Szczecinie z 26 VI 2014 r...., [przyp. 21]; wyrok SA w Gdańsku z 30 X 2014 r., I ACa 442/14, LEX nr 1621029.

⁵³ Np. wyrok SA w Warszawie z 18 I 2013 r...., [przyp. 38]; wyrok SA w Szczecinie z 8 X 2013 r., I ACa 375/13, LEX nr 1430831; wyrok SA w Lublinie z 17 XII 2013 r...., [przyp. 21]; wyrok SA w Łodzi z 25 III 2014 r., I ACa 1204/13, LEX nr 1451710.

⁵⁴ Np. wyrok SA w Łodzi z 9 IV 2013 r., I ACa 1333/12, LEX nr 1313317; wyrok SA w Białymstoku z 13 II 2014 r., I ACa 302/13, LEX nr 1437868.

⁵⁵ Wyrok SA w Poznaniu z 28 XI 2012 r...., [przyp. 22]; wyrok SA w Krakowie z 5 XII 2012 r...., [przyp. 22]; wyrok SA w Poznaniu z 12 XII 2012 r., I ACa 994/12, LEX nr 1264405; wyrok SA w Poznaniu z 13 XII 2012 r., I ACa 590/12, LEX nr 1254431; wyrok SA we Wrocławiu z 8 II 2013 r...., [przyp. 38]; wyrok SA w Krakowie z 6 IX 2013 r., I ACa 728/13, LEX nr 1498936; wyrok SA w Szczecinie z 8 X 2013 r...., [przyp. 53]; wyrok SA w Szcze-

Sądzę, że należy przychylić się do prezentowanego w orzecznictwie stanowiska, iż w wyjątkowych sytuacjach rażące zachowanie uprawnionego do zachowku w stosunku do spadkodawcy może być podstawą obniżenia wysokości należności z tytułu zachowku na podstawie art. 5 k.c.

Po pierwsze, należy zauważyć, że osobiste stosunki między uprawnionym do zachowku a spadkobiercą nie mają zazwyczaj znaczącej roli dla rozstrzygnięcia sprawy o obniżenie wysokości należności z tytułu zachowku na podstawie art. 5 k.c.⁵⁶ Jak zauważył Sąd Apelacyjny w Szczecinie: „W istocie bowiem mogą to być osoby najbliższe lub całkowicie dla siebie obce, a obowiązek rozliczenia pomiędzy nimi wynikający z zachowku powstaje na skutek zdarzeń od nich niezależnych, do jakich należy sporządzenie przez spadkodawcę testamentu”⁵⁷. Nawet, gdy strony są do siebie wrogo ustosunkowane, nie można uznać tego za dodatkową podstawę obniżenia wysokości kwoty zachowku. Wystąpienie z roszczeniem o zachówek nie może być obiektywnie ocenione jako naruszające zasady współżycia społecznego tylko ze względu na nastawienie psychiczne uprawnionego do zachowku. Zachówek urzeczywistnia obowiązki moralne spadkodawcy względem jego najbliższych; stosunek tych osób do zobowiązanego z tytułu zachowku nie powinien mieć wpływu na obniżenie należności z tytułu tego obowiązku. W razie konfliktu między stronami nie ma on wpływu na ustalenie wysokości zachowku, ponieważ wysokość zachowku i jego forma określone są przez ustawę. Także przegląd orzecznictwa nie wskazuje na to, żeby konflikt między zobowiązanym i uprawnionym z tytułu zachowku mógł być samodzielną podstawą miarkowania wysokości należności z tytułu zachowku. Sądy nie orzekają obniżenia wysokości kwoty zachowku na podstawie art. 5 k.c. tylko ze względu na istniejący konflikt⁵⁸. Wydaje się, że konflikt między uprawnionym i zobowiązanym z tytułu zachowku mógłby stanowić jedynie dodatkową, a nie samodzielną okoliczność, potęgującą stan sprzeczności z zasadami współżycia społecznego uzasadniającą miarkowanie wysokości należności z tytułu zachowku⁵⁹. Niemniej, nie można zupełnie wykluczyć,

cinie z 10 X 2013 r...., [przyp. 24]; wyrok SA w Warszawie z 28 I 2014 r., I ACa 1008/13, LEX nr 1459085; wyrok SA w Szczecinie z 30 I 2014 r...., [przyp. 52]. Jeżeli brak kontaktu wnuka ze spadkodawcą był spowodowany przez skutecznie wydziedziczone przez spadkodawcę dziecko spadkodawcy, a rodzica uprawnionego do zachowku wnuka, to ten wnuk także może być pozbawiony roszczenia o zachówek; zob. np. wyrok SA w Łodzi z 9 III 2015 r., I ACa 1310/14, LEX nr 1665836.

⁵⁶ Od tej tezy są możliwe wyjątki, np. wyrok SA w Łodzi z 25 III 2014 r...., [przyp. 53].

⁵⁷ Wyrok SA w Szczecinie z 14 V 2015 r., I ACa 54/15, LEX nr 1785782.

⁵⁸ Np. wyrok SA w Łodzi z 27 II 2013 r., I ACz 1453/12, LEX nr 1289499; wyrok SO w Białymstoku z 23 I 2014 r...., [przyp. 49].

⁵⁹ Np. wyrok SO w Kielcach z 19 V 2014 r., II Ca 339/14, niepubl.

że w szczególnych wypadkach naruszające zasady współzycia społecznego zachowanie uprawnionego do zachowku w stosunku do zobowiązanego z tego tytułu może uzasadniać miarkowanie na podstawie art. 5 k.c. Taka sytuacja mogłaby mieć miejsce na przykład w sytuacji, gdy zapłacenie całej kwoty zachowku uprawnionemu z tego tytułu musiałoby zostać ocenione negatywnie ze względu na rażące niedopełnienie przez niego obowiązków moralnych lub rodzinnych wobec zobowiązanego z tytułu zachowku.

Po drugie, co prawda miarkowanie wysokości kwoty zachowku na podstawie art. 5 k.c. z uwagi na zachowanie uprawnionego do zachowku w stosunku do spadkodawcy ma skutek trwały, ale, jak zauważył Sąd Najwyższy, nie jest to precedensowe zastosowanie art. 5 k.c., bowiem istnieją inne przypadki, w których zmiana okoliczności nie jest możliwa, a sąd może wydać orzeczenie na podstawie art. 5 k.c.⁶⁰

Po trzecie, nie podzielam opinii o konieczności wykluczenia z rozważań o miarkowaniu wysokości należności z tytułu zachowku relacji uprawniony do zachowku — spadkodawca z powodu jej częściowego uregulowania w przepisach o uznaniu za niegodnego i w ramach wydziedziczenia. Mimo istniejących wątpliwości należy skłonić się do akceptacji zastosowania art. 5 k.c. jako uzupełnienia przepisów o wydziedziczeniu i niegodności.

Sprzeczność postępowania uprawnionego do zachowku z zasadami współzycia społecznego, jako podstawa obniżenia wysokości należności z tytułu zachowku na podstawie art. 5 k.c., budzi wątpliwości, ponieważ na podstawie tej samej okoliczności, tj. uporczywego, sprzecznego z wolą spadkodawcy i zasadami współzycia społecznego postępowania uprawnionego, spadkodawca może wydziedziczyć uprawnionego do zachowku. Opinie sądów co do dopuszczalności tożsamości okoliczności uprawniających spadkodawcę do wydziedziczenia uprawnionego do zachowku (art. 1008 k.c.) albo do uznania uprawnionego do zachowku za niegodnego dziedziczenia (art. 928 k.c.) z okolicznościami uzasadniającymi miarkowanie wysokości kwoty zachowku są podzielone. Zgodnie z pierwszym z reprezentowanych poglądów okoliczności te nie mogą być tożsame⁶¹. Na tej podstawie przyjmuje się, że

⁶⁰ Wyrok SN z 16 VI 2016 r...., [przyp. 1]: „Sąd Najwyższy wielokrotnie dopuszczał możliwość oddalenia powództwa o zasądzenie należności pieniężnej lub roszczeń wynikających z naruszenia zasad konkurencji i dóbr osobistych, z powołaniem się na uzasadnione zasadami współzycia społecznego okoliczności o charakterze trwałym, a tym samym dopuścił trwałe wyłączenie możliwości realizacji takiego roszczenia lub jego części”. Zob. też M. P y z i a k - S z a f n i c k a, [przyp. 6], s. 930, nb 273.

⁶¹ Wyrok SA w Łodzi z 22 V 2015 r...., [przyp. 14] (okoliczności uprawniających spadkodawcę do wydziedziczenia nie mogą być tożsame z okolicznościami uzasadniającymi miarkowanie kwoty zachowku); wyrok SO w Lublinie z 12 VI 2014 r., II Ca 180/14, niepubl.

jeżeli istniały okoliczności pozwalające spadkodawcy na wydziedziczenie uprawnionego do zachowku, a spadkodawca tego nie uczynił, to art. 5 k.c. nie znajduje zastosowania. Odmienne poglądy reprezentują sądy, które dopuszczają tożsamość wskazanych wyżej okoliczności, bowiem są przeciwne wywodzeniu, w oderwaniu od konkretnych okoliczności sprawy, akceptacji przez spadkodawcę prawa uprawnionego do dochodzenia zachowku z faktu braku wydziedziczenia⁶². W tym przypadku sądy mogą odmówić miarkowania wysokości należności z tytułu zachowku, powołując się na sprzeczność miarkowania z domniemaną wolą spadkodawcy ustaloną na podstawie okoliczności sprawy⁶³. Jeszcze inne stanowisko reprezentowane jest w orzeczeniach, w których wprost stwierdzono, że zaistnienie okoliczności przewidzianych w art. 1008 k.c. lub w art. 928 k.c. jest przesłanką konieczną dla możliwości oceny roszczenia o zachówek pod kątem nadużycia prawa. Celem tego stanowiska jest zapobiegnięcie „udaremnieniu celów przepisu o zachowku”⁶⁴.

Wydaje się, że zastosowanie art. 5 k.c. jest wyłączone w okolicznościach, w których zastosowanie znajduje art. 928 k.c. jako przepis stanowiący *lex specialis*⁶⁵. Bezsprzecznie sąd może uznać osobę uprawnioną do zachowku za niegodną, jeżeli osoba ta jest spadkobiercą lub zapisobiercą (art. 928 i 981⁵ k.c.). Uznając za słuszny pogląd, że osoba uprawniona do zachowku, także gdy nie jest spadkobiercą ani zapisobiercą, może zostać uznana za niegodną dziedziczenia z uwagi na to, że stwierdzenie niegodności „pociąga za sobą utratę prawa do zachowku”⁶⁶, to należy przyjąć, że całkowite pozbawienie takiej osoby prawa do zachowku może mieć miejsce na podstawie

⁶² Wyrok SA w Gdańsku z 30 X 2014 r...., [przyp. 52]; wyrok SA w Szczecinie z 21 V 2013 r...., [przyp. 50].

⁶³ Wyrok SA w Poznaniu z 9 V 2013 r., I ACa 334/13, LEX nr 1342321; wyrok SO w Białymstoku z 23 I 2014 r...., [przyp. 49].

⁶⁴ Wyrok SA w Szczecinie z 26 VI 2014 r...., [przyp. 21]; wyrok SA we Wrocławiu z 31 I 2012 r., I ACa 1349/11, LEX nr 1120012.

⁶⁵ Tak też T. J u s t y Ń s k i, *Glosa...*, [przyp. 1], s. 114–115.

⁶⁶ J. S. P i ą t o w s k i, H. W i t c z a k, A. K a w a ł k o, w: *System prawa prywatnego*, t. 10, *Prawo spadkowe*, red. B. Kordasiewicz, Warszawa 2015, s. 176, nb 119; tak też SN w wyroku z 30 I 1998 r., I CKN 448/97, LEX nr 56817. Zastosowanie art. 928 k.c. w stosunku do uprawnionego do zachowku, który nie jest spadkobiercą ani zapisobiercą, budzi kontrowersje w literaturze. Jeżeli zgodzić się z poglądem, że osoby uprawnionej do zachowku, która nie jest spadkobiercą ani zapisobiercą, nie można uznać za niegodną dziedziczenia, w takim wypadku tym bardziej nie można wykluczyć miarkowania wysokości należności z tytułu zachowku na podstawie art. 5 k.c. także w przypadkach wskazanych w art. 928 k.c. W przeciwnym wypadku, po śmierci spadkodawcy, roszczenie o zachówek osoby, która nie jest ani spadkobiercą, ani zapisobiercą, nie mogłoby zostać zakwestionowane ze względu na zachowanie uprawnionego w stosunku do spadkodawcy.

art. 928 k.c. W takim wypadku osoba ta nie może skutecznie ubiegać się o zachówek. Jednakże, jak wskazał Sąd Najwyższy w wyroku z 16 czerwca 2016 r., jeżeli istnieją okoliczności uzasadniające miarkowanie wysokości należności z tytułu zachowku, a nie całkowite oddalenie roszczenia o zachówek, to zastosowanie znajduje art. 5 k.c., a nie art. 928 k.c.⁶⁷ Jak słusznie zauważa Paweł Księżak, także gdy upłynął termin zawity do wytoczenia powództwa o uznanie za niegodnego dziedziczenia, można rozważyć zastosowanie art. 5 k.c. w celu miarkowania wysokości należności z tytułu zachowku⁶⁸.

Wątpliwości budzi jednak zastosowanie art. 5 k.c. w okolicznościach wskazanych w art. 1008 k.c., jeżeli spadkodawca w testamencie nie wydziedziczył wnoszącego roszczenie o zachówek uprawnionego do zachowku. Miarkowanie wysokości należności z tytułu zachowku jest bowiem możliwe w okolicznościach wskazanych w art. 1008 k.c. tylko, jeżeli przepisu tego nie można uznać za *lex specialis* w stosunku do art. 5 k.c.

Jeżeli uznać za słuszną opinię, że istnienie okoliczności, na podstawie których spadkodawca może wydziedziczyć uprawnionego do zachowku (art. 1008 k.c.), wyklucza możliwość miarkowania wysokości kwoty zachowku, to nie byłoby możliwe orzeczenie miarkowania wysokości należności z tytułu zachowku osoby uprawnionej, która na przykład „uporczywie postępowała wbrew woli spadkodawcy w sposób sprzeczny z zasadami współżycia społecznego” (art. 1008 pkt 1 k.c.). *A contrario*, w tej sytuacji, zgodnie z wykładnią językową art. 1008 k.c., art. 5 k.c., który odwołuje się w swojej treści do zasad współżycia społecznego, mógłby znaleźć zastosowanie tylko w razie jednorazowego postępowania osoby uprawnionej w sposób sprzeczny z zasadami współżycia społecznego albo w razie takiego uporczywego postępowania tej osoby, które jednak byłoby zgodne z wolą

⁶⁷ Wyrok SN z 16 VI 2016 r...., [przyp. 1]. Sąd Najwyższy zauważył jednak również w tymże orzeczeniu, że w wyjątkowych okolicznościach nieprzyznanie należności z tytułu zachowku w ogóle na podstawie art. 5 k.c. może być konieczne w celu zadośćuczynienia „społecznemu odczuciu sprawiedliwości”.

⁶⁸ P. K s i ę ż a k, [przyp. 2], s. 360. Tak też SN w wyroku z 16 VI 2016 r...., [przyp. 1]: „Możliwości takiej z pewnością nie można wyłączyć w sytuacji, [...] gdy występują określone w art. 928 § 1 k.c. podstawy niegodności dziedziczenia, jednak z uzasadnionych, szczególnych przyczyn, nikt nie wystąpił z takim żądaniem w przewidzianym prawem terminie”. Sąd Najwyższy dodał, że w takiej sytuacji, w wyjątkowych wypadkach, możliwe jest pozbawienie należności z tytułu zachowku w ogóle. Związany z tym stanowiskiem problemem dyskutowanym w literaturze i orzecznictwie jest możliwość zastosowania art. 5 k.c. do terminów zawitych; zob. np. B. K o r d a s i e w i c z, w: *System prawa prywatnego*, t. 2, *Prawo cywilne — część ogólna*, red. Z. Radwański, Warszawa 2008, s. 684–696; T. J u s t y Ń s k i, *Problem aktualności konstrukcji nadużycia prawa w zakresie terminów zawitych*, PS 1999, z. 11–12, s. 31–45; wyrok SN z 10 III 1993 r., III CZP 8/93, OSNIC 1993, nr 9, poz. 153.

spadkodawcy. Trudno pogodzić się z takim rezultatem. Mógłby on doprowadzić do kuriozalnej sytuacji, w której kwota zachowku osób postępujących w sposób, w który nie pozwalałby spadkodawcy na ich wydziedziczenie, mogłaby zostać miarkowana na podstawie art. 5 k.c., podczas gdy należność z tytułu zachowku osób, których rażące zachowanie dawałoby podstawę do ich wydziedziczenia, nie podlegałaby miarkowaniu na podstawie tegoż artykułu. Zasadniczo jednak uznanie tej opinii za słuszną prowadziłoby do wykluczenia możliwości obniżenia wysokości należności z tytułu zachowku na podstawie art. 5 k.c. ze względu na naruszenie zasad współżycia społecznego, które miało miejsce za życia spadkodawcy. Taka konsekwencja byłaby nie do zaakceptowania w szczególnych okolicznościach⁶⁹. Powodowałoby to znaczące ograniczenie możliwości zastosowania art. 5 k.c. w stosunku do roszczeń o zachowek.

Jeżeli uznać, że wysokość należności z tytułu zachowku może być miarkowana na podstawie art. 5 k.c. ze względu na okoliczności wskazane w art. 1008 k.c., ważnym problemem jest uszanowanie autonomii woli spadkodawcy przy stosowaniu art. 5 k.c. Prawo do wydziedziczenia jest osobistym prawem spadkodawcy, który może z niego skorzystać tylko we wskazanych w ustawie przypadkach.

W sytuacjach, w których wola spadkodawcy co do otrzymania zachowku przez uprawnionego jest jednoznacznie wyrażona w jego testamencie (na przykład przez wzmiankę w testamencie, że osoba uprawniona do zachowku powinna go otrzymać), wydaje się, że miarkowanie wysokości należności z tytułu zachowku naruszałoby wolę testatora. Również gdy spadkodawca przebaczył osobie uprawnionej do zachowku określone zachowanie lub postępowanie (art. 1010 k.c.), wysokość należności z tytułu zachowku nie powinna być obniżona na podstawie art. 5 k.c. z powodu tego zachowania lub postępowania.

Jako sprzeciwu spadkodawcy wobec pozbawienia albo ograniczenia zachowku osoby uprawnionej nie można automatycznie tłumaczyć sytuacji pominięcia osoby uprawnionej do zachowku w testamencie albo wyraźnego wyłączenia jej od dziedziczenia, o ile okoliczności sprawy nie wskazują na inną interpretację. Szczególnie w takiej sytuacji należy odwołać się do okoliczności sprawy dla interpretacji dokonanych przez testatora czynności prawnych na wypadek śmierci⁷⁰. Bowiem, jak dostrzeżono w literaturze,

⁶⁹ Zob. np. wyrok SA w Szczecinie z 22 IV 2009 r...., [przyp. 9]; wyrok SA w Szczecinie z 21 V 2013 r...., [przyp. 50]; wyrok SO w Elblągu z 26 III 2014 r...., [przyp. 48]; wyrok SO w Białymstoku z 23 I 2014 r...., [przyp. 49].

⁷⁰ O konieczności uwzględnienia okoliczności zewnętrznych przy wykładni testamentu np.: Z. R a d w a ń s k i, *Wykładnia testamentów*, KPP, R. II: 1993, z. 1, s. 27–30; M. N i e-

pominięcie osoby uprawnionej do zachowku jest mylnie rozumiane przez laików właśnie jako wydziedziczenie⁷¹. I tak, ze względu na okoliczności sprawy Sąd Apelacyjny w Poznaniu uznał, że brak wydziedziczenia uprawnionego do zachowku przez spadkodawcę, który znał okoliczności tożsame z przesłankami wydziedziczenia wskazanymi w art. 1008 k.c. i miał teoretyczną okazję dokonać wydziedziczenia albo zasięgnąć poradę prawną w tej sprawie, można interpretować jako wyraz braku woli spadkodawcy do wydziedziczenia uprawnionego do zachowku⁷². Sąd Apelacyjny w Szczecinie odmówił jednak takiej interpretacji, gdy spadkodawca, w wyniku darowizn dokonanych na rzecz swoich dzieci, nie posiadał żadnego majątku w chwili śmierci. W tej sytuacji, z uwagi na brak majątku, spadkodawca mógł bowiem nie widzieć potrzeby wydziedziczenia osoby uprawnionej do zachowku⁷³.

Sąd Najwyższy w wyroku z 16 czerwca 2016 r. orzekł, że „z pewnością” możliwości zastosowania art. 5 k.c. nie można wykluczyć, „gdy z istotnych, uzasadnionych przyczyn, leżących po stronie spadkodawcy, nie mógł on lub nie zdążył wydziedziczyć uprawnionego do zachowku, mimo że zachodziły do tego podstawy określone w art. 1008 k.c.”⁷⁴. Sąd Najwyższy nie sprecyzował, czy w tym wypadku spadkodawca musi okazać chęć wydziedziczenia uprawnionego do zachowku przed swoją śmiercią. Wydaje się uzasadnione przyjęcie tezy, że zastosowania art. 5 k.c. nie można wykluczyć, jeżeli spadkodawca wyraził wolę wydziedziczenia uprawnionego do zachowku przed śmiercią, na przykład dając temu wyraz w nieważnym testamencie. Natomiast jeżeli spadkodawca nie wypowiedział się za życia na temat wydziedziczenia uprawnionego do zachowku, należy odwołać się do pozostałych okoliczności sprawy.

d o ś p i a ł, *Zagadnienia ogólne testamentu w polskim prawie cywilnym*, „Przegląd Ustawodawstwa Gospodarczego” 1994, z. 10, s. 32; M. R z e w u s k i, *Wykładnia testamentu a okoliczności zewnętrzne towarzyszące testowaniu*, PS 2015, z. 1, s. 109–115. Termin „czynności prawne na wypadek śmierci” używany jest tutaj dla określenia wszelkich dyspozycji majątkowych i niemajątkowych dokonanych *mortis causa*. W. B o r y s i a k, *Konstrukcja czynności prawnych mortis causa w polskim prawie cywilnym*, „Przegląd Prawniczy UW” 2006, z. 2, s. 14–15.

⁷¹ Np. B. K o r d a s i e w i c z, [przyp. 1], s. 1051, nb 29. Jest to zgodne z dyrektywą interpretacyjną nakazującą uwzględnienie ustalonych zwyczajów; zob. Z. R a d w a Ń s k i, [przyp. 70], s. 12–13, 19–21. W literaturze sytuacja ta jest określana również jako „wydziedziczenie bezpodstawne”; zob. M. N i e d o ś p i a ł, *Testament. Zagadnienia ogólne testamentu w polskim prawie cywilnym*, Kraków–Poznań 1993, s. 28; H. W i t c z a k, *Skutki wyłączenia od dziedziczenia*, „Rejent” 2009, z. 3, s. 94, przyp. 80.

⁷² Wyrok SA w Poznaniu z 9 V 2013 r...., [przyp. 63].

⁷³ Wyrok SA w Szczecinie z 21 V 2013 r...., [przyp. 50].

⁷⁴ Wyrok SN z 16 VI 2016 r...., [przyp. 1].

Warto też zauważyć, że chociaż przepisy o zachowku chronią osoby wskazane w art. 991 k.c. przed całkowitym pozbawieniem ich korzyści majątkowych ze spadku, nie dają one podstawy do wykreowania domniemania, jakoby wolą spadkodawcy było otrzymanie przez osobę uprawnioną do zachowku większej korzyści ze spadku, niż zostało to wskazane w testamencie. Artykuł 948 k.c. nakazuje taką interpretację testamentu, „ażeby zapewnić możliwie najpełniejsze urzeczywistnienie woli spadkodawcy”. Na tej podstawie można przypuszczać, że jeżeli okoliczności sprawy nie wskazują na inną interpretację, pominięcie przez spadkodawcę w testamencie osoby uprawnionej do zachowku albo dokonanie rozporządzenia na jej rzecz o wartości mniejszej niż wartość należnego jej zachowku oznacza wolę testatora do podziału jego spadku w określony przez niego sposób i, tym samym, brak jego zgody na otrzymanie przez uprawnionego do zachowku równowartości większej części spadku. Wyrazem woli testatora są bowiem rozrządzenia dokonane przez niego w jego testamencie.

Ponadto zobowiązanemu z tytułu zachowku przysługuje środek obrony w postaci możliwości poniesienia zarzutu sprzeczności dochodzenia roszczenia przez uprawnionego z zasadami współżycia społecznego w konkretnych okolicznościach faktycznych. Nie powinien być on ograniczony w korzystaniu z tej możliwości obrony. Należy uwzględnić, że na podstawie art. 1008 k.c. tylko spadkodawca może w testamencie pozbawić zstępnych, małżonka i rodziców zachowku. Dla zobowiązanego z tytułu zachowku, któremu art. 1008 k.c. nie daje żadnych uprawnień, artykuł ten nie jest *lex specialis* w stosunku do art. 5 k.c. Dodatkowo warto zauważyć, że po śmierci spadkodawcy, jeżeli nie ma okoliczności pozwalających na uznanie uprawnionego do zachowku za niegodnego dziedziczenia, zobowiązany z tytułu zachowku nie ma innego środka prawnego niż art. 5 k.c., aby dochodzić całkowitego albo częściowego oddalenia roszczenia o zachówek z uwagi na naruszenie zasad współżycia społecznego przez uprawnionego do zachowku. Pozbawienie zobowiązanego tego środka prowadziłoby do sytuacji, w której osoba naruszająca standardy moralne przez na przykład obrażanie, nękanie lub dokuczanie spadkodawcy otrzymałaby zachówek w pełnej wysokości, mimo że mogłoby to być sprzeczne z powszechnym poczuciem sprawiedliwości.

Magdalena Wilejczyk odrzuca możliwość powoływania się — przy ocenie zgodności roszczenia o zachówek z zasadami współżycia społecznego — na okoliczności istniejące między uprawnionym do zachowku i spadkodawcą. Autorka uważa, że zachowanie uprawnionego do zachowku w stosunku do spadkodawcy nie powinno podlegać surowszej ocenie niż zachowanie spadkobiercy wobec spadkodawcy, którego prawa do dziedziczenia

czenia, zdaniem autorki, nie można ani pozbawić, ani ograniczyć na podstawie art. 5 k.c.⁷⁵ Opinia ta jest nieuzasadniona. Wydaje się, że istnieją podstawy do surowszej oceny zachowania uprawnionego do zachowku. Sam fakt, że spadkobierca otrzymuje większą korzyść ze spadku niż uprawniony do zachowku, nie ma decydującego znaczenia. Zasadnicza różnica w pozycji osoby uprawnionej do zachowku i spadkobiercy polega na tym, że pierwsza z tych osób ma prawo do korzyści materialnej ze spadku mimo (całkowitego albo częściowego) wyłączenia od dziedziczenia przez spadkodawcę na podstawie rozporządzeń testamentowych lub mimo (całkowitego albo częściowego) rozdysponowania przez spadkodawcę swoim majątkiem na rzecz innych osób niż uprawniony do zachowku w drodze czynności *inter vivos*. Spadkobierca natomiast otrzymuje korzyść materialną ze spadku ze względu na wyraźną wolę spadkodawcy albo ze względu na brak przeciwnych rozporządzeń majątkowych spadkodawcy za życia albo na wypadek śmierci.

Kontekstem dla oceny postępowania uprawnionego do zachowku w stosunku do spadkodawcy powinna być analiza postępowania zobowiązanego do zachowku w stosunku do spadkodawcy. Dotychczas sądy przywiązywały szczególną wagę do kwestii opieki zobowiązanego do zachowku nad spadkodawcą⁷⁶. Na przykład w wyroku z 18 stycznia 2013 r. Sąd Apelacyjny w Warszawie rozważył negatywny wpływ opieki nad spadkodawcą na rodzinną, osobistą i majątkową sytuację sprawującego samodzielnie opiekę spadkobiercy⁷⁷. Jednakże, oceniając znaczenie tej opieki, sąd stwierdził że: „Zapewnienie wsparcia rodzicom w podeszłym wieku, zwłaszcza w sytuacji niedomagań zdrowotnych, stanowi moralny obowiązek dzieci, niemniej jednak postawa dzieci w tym zakresie i postępowanie uprawnionego do zachowku, przy orzekaniu o zachowku, podlega ocenie z uwzględnieniem całokształtu okoliczności”⁷⁸. Oznacza to, że nie każda pomoc okazana spadkodawcy przez zobowiązanego do zachowku, a tym samym nie każde zaniechanie okazania pomocy przez uprawnionego do zachowku, może stanowić wystarczającą podstawę do miarkowania wysokości kwoty zachowku należnej uprawnionemu do zachowku na podstawie art. 5 k.c.⁷⁹ Konieczne jest rozważenie wszystkich okoliczności sprawy i uznanie zaniechania udzielenia pomocy przez uprawnionego do zachowku za niezgodne z zasadami współżycia społecznego.

⁷⁵ M. Wilejczyk, [przyp. 1], s. 58–59.

⁷⁶ Np. wyrok SA w Warszawie z 21 X 2010 r., [przyp. 34]; wyrok SA w Warszawie z 13 II 2013 r., VI ACa 952/12, LEX nr 1381613.

⁷⁷ Wyrok SA w Warszawie z 18 I 2013 r., [przyp. 38].

⁷⁸ Wyrok SA w Warszawie z 18 I 2013 r., [przyp. 38].

⁷⁹ Wyrok SA w Warszawie z 13 II 2013 r., [przyp. 76].

Uważam, że zachowanie zobowiązanego z tytułu zachowku ma znaczenie drugorzędne dla orzekania o sprzeczności z zasadami współżycia społecznego postępowania uprawnionego do zachowku za życia spadkodawcy. Miarkowanie wysokości należności z tytułu zachowku nie może być orzeczone w celu wynagrodzenia zobowiązanego z tytułu zachowku, ale jedynie jako następstwo niezgodnego z zasadami współżycia społecznego postępowania uprawnionego do zachowku wobec spadkodawcy lub zobowiązanego. Podstawą miarkowania musi być każdorazowo zachowanie uprawnionego do zachowku, które powinno być ocenione w kontekście okoliczności faktycznych sprawy i musi być obiektywnie rażące. Niespełnienie przez uprawnionego do zachowku oczekiwań spadkodawcy, na przykład przez nieudzielenie określonej pomocy albo zachowanie się w sposób inny niż przez spadkodawcę oczekiwany, nie powinno być decydujące dla miarkowania kwoty zachowku. Ponadto, zachowanie zobowiązanego z tytułu zachowku nie może być standardem, do którego powinno się odwoływać, oceniając zachowanie uprawnionego do zachowku. Spadkodawca wyraził swoją aprobatę wobec postępowania zobowiązanego przez pozostawienie mu swojego majątku albo przez nierozporządzenie tym majątkiem na rzecz innych osób. Także ze względu na to, zachowanie zobowiązanego powinno być zasadniczo bardziej godne majątku spadkodawcy niż zachowanie osoby uprawnionej do zachowku. Dlatego też analiza postępowania zobowiązanego może stanowić jedynie kontekst dla oceny postępowania uprawnionego do zachowku, ale nie może być samodzielną podstawą zastosowania art. 5 k.c.

1.4. Wnioski

W każdym wypadku zastosowanie art. 5 k.c. do miarkowania wysokości należności z tytułu zachowku powinno być rozważone w kontekście wszystkich istotnych okoliczności sprawy, w szczególności tych, które dotyczą uprawnionego i zobowiązanego z tytułu zachowku. Jak wspomniano, obniżenie wysokości kwoty zachowku na podstawie art. 5 k.c. jest możliwe w trzech wypadkach. Moim zdaniem miarkowanie wysokości należności z tytułu zachowku w pierwszym z tych wypadków, z uwagi na trudną sytuację majątkową zobowiązanego z tytułu zachowku, powinno opierać się przede wszystkim na kryteriach ekonomicznych. W tym wypadku miarkowanie jest szczególnie wskazane, gdy głównym składnikiem spadku jest lokal umożliwiający zaspokojenie niezbędnych potrzeb mieszkaniowych zobowiązanego z tytułu zachowku, a potrzeby te nie mogą zostać zaspokojone w inny sposób, a zobowiązania z tytułu zachowku nie można zaspokoić z innych składników majątku zobowiązanego. Okoliczności o charakterze

ekonomicznym powinny mieć również przeważające znaczenie w drugim wypadku miarkowania wysokości należności z tytułu zachowku, kiedy doszło do zmiany wartości spadku wskutek okoliczności mających miejsce niezależnie od działań zobowiązanego z tytułu zachowku. Natomiast obniżenie wysokości kwoty zachowku ze względu na sprzeczne z zasadami współżycia społecznego postępowanie uprawnionego do zachowku za życia spadkodawcy (wypadek trzeci) powinno być oparte zasadniczo na kryteriach pozaekonomicznych. Uważam, że orzeczenie miarkowania na tej podstawie powinno mieć miejsce także wtedy, gdy okoliczności faktyczne sprawy są tożsame z okolicznościami uprawniającymi spadkodawcę do wydziedziczenia uprawnionego do zachowku, o ile na podstawie okoliczności sprawy nie można wykazać odmiennej woli spadkodawcy. Miarkowanie wysokości kwoty zachowku na podstawie art. 5 k.c. powinno być jednak wyłączone, jeżeli w okolicznościach sprawy zastosowanie znajduje art. 928 k.c., chyba że upłynął termin do wytoczenia powództwa o uznanie za niegodnego dziedziczenia albo jeżeli istnieją okoliczności uzasadniające miarkowanie wysokości należności z tytułu zachowku, a nie całkowite oddalenie roszczenia o zachowek. Ponadto, jestem zdania, że postępowanie zobowiązanego z tytułu zachowku wobec spadkodawcy i ich relacje nie mogą stanowić samodzielnej podstawy miarkowania wysokości należności z tytułu zachowku uprawnionego do zachowku. Do miarkowania kwoty zachowku konieczne jest w tym wypadku niezgodne z zasadami współżycia społecznego postępowanie uprawnionego do zachowku.

2. ZAWINIENIE UPRAWNIONEGO DO ZACHOWKU JAKO PODSTAWA ZASTOSOWANIA ART. 5 K.C. DO ROSZCZENIA O ZACHOWEK

Zgodnie z wyrokiem Sądu Najwyższego z 17 września 1971 r. zastosowanie art. 5 k.c. w konkretnej sprawie nie jest uzależnione od zawinienia osoby korzystającej ze swojego prawa podmiotowego i „może istnieć nawet w razie subiektywnie nienagannego jej zachowania się w okresie poprzedzającym [...] wystąpienie sprzeczności [z zasadami współżycia społecznego]”⁸⁰. Opinia ta została powszechnie zaakceptowana w orzecznictwie sądowym i literaturze prawniczej. Jednakże obok orzeczeń potwierdzających brak konieczności ewentualnej winy czy nawet zaistnienia naganego zachowania uprawnionego do zachowku dla miarkowania wysokości kwoty zachowku⁸¹,

⁸⁰ Wyrok SN z 17 IX 1971 r., III PRN 77/71, LEX nr 6988.

⁸¹ Np. wyrok SA w Warszawie z 21 X 2010 r..., [przyp. 34]; wyrok SA we Wrocławiu z 20 IX 2013 r., I ACa 907/13, LEX nr 1416533.

w orzecznictwie sądów apelacyjnych z ostatnich kilku lat można znaleźć wypowiedzi wskazujące na to, że: „Doniosłość skutków związanych z pozbawieniem prawa do zachowku uzasadnia przyjęcie, że postępowanie uprawnionych do zachowku musi być rażąco naganne oraz cechować się złą wolą po ich stronie”⁸². Podobnie można zrozumieć fragment wyroku Sądu Najwyższego z 9 grudnia 2009 r., w którym tenże sąd stwierdził, że: „Zasadniczą podstawę stwierdzenia o wystąpieniu nadużycia prawa stanowić powinna analiza zachowania uprawnionego. Jego negatywna ocena może wynikać m. innymi z faktu, że zajęcie zostało przez niego sprowokowane albo też z faktu wykorzystania położenia drugiej strony”⁸³.

Uważam, że nie można wykluczyć winy jako kategorii subiektywnej, przy ocenie, czy roszczenie o zachowek narusza zasady współzycia społecznego. Słusznie zauważył Michał Niedośpiał⁸⁴, że: „[...] te dwa pojęcia najczęściej na tle art. 5 k.c. wzajemnie się przenikają (zasady współzycia społecznego jako kategoria obiektywna i wina jako kategoria subiektywna) [i — D.M.] dopiero łącznie pozwalają ocenić zachowanie danej osoby jako sprzeczne z zasadami współzycia społecznego lub z zasadami współzycia społecznego niesprzeczne”⁸⁵. Jednakże nie można uzależnić stosowania art. 5 k.c. od zawinienia uprawnionego do zachowku, jeżeli wyłączną podstawą do miarkowania wysokości należności z tytułu zachowku jest trudna sytuacja majątkowa zobowiązanego z tytułu zachowku albo nadmierna wysokość zobowiązania z tytułu zachowku ze względu na niezależne od zobowiązanego z tytułu zachowku zjawiska wpływające na zmianę wartości spadku. W tych wypadkach nadmierność zobowiązania z tytułu zachowku dla zobowiązanego z tego tytułu powinna być oceniona zasadniczo na podstawie kryteriów ekonomicznych i może mieć miejsce niezależnie od zachowania uprawnionego i zobowiązanego z tytułu zachowku, a tym bardziej bez jakiegokolwiek winy po stronie uprawnionego z tytułu zachowku. Wyjątkiem od tej reguły byłoby celowe działanie zobowiązanego dążącego do przeszkodzenia zaspokojeniu roszczenia o zachowek, na przykład przez nieodpłatne przekazanie przedmiotu majątkowego wchodzącego w skład spadku innej osobie.

⁸² Wyrok SA w Białymstoku z 31 III 2011 r...., [przyp. 9], s. 25; cytowany m.in. w wyroku SA w Warszawie z 11 X 2012 r...., [przyp. 26], i w wyroku SA w Szczecinie z 21 V 2013 r...., [przyp. 50].

⁸³ Wyrok SN z 9 XII 2009 r., IV CSK 290/09, LEX nr 560607.

⁸⁴ M. Niedośpiał, *Glosa do wyroku Sądu Administracyjnego w Szczecinie z dnia 22 kwietnia 2009 r., I ACa 459/08*, OSP 2012, z. 6, s. 92.

⁸⁵ M. Niedośpiał, [przyp. 84], s. 92, 111.

Dopuszczalność miarkowania wysokości kwoty zachowku ze względu na postępowanie uprawnionego do zachowku powinna zostać oceniona w kontekście winy uprawnionego i zasad współżycia społecznego, które naruszył on swoim postępowaniem. W tym wypadku tylko sprzeczne z zasadami współżycia społecznego zachowanie uprawnionego do zachowku w stosunku do spadkodawcy bądź zobowiązanego z tytułu zachowku stanowi przesłankę miarkowania. Aby mogło ono uzasadnić obniżenie wysokości kwoty zachowku, powinna istnieć możliwość postawienia uprawnionemu do zachowku zarzutu obiektywnie oraz subiektywnie niewłaściwego postępowania. Brak bezprawności postępowania uprawnionego do zachowku (element obiektywny) lub jego psychicznego nastawienia (element subiektywny) wydaje się wykluczać możliwość oceny jego postępowania jako zasługującego na szczególne potępienie.

3. KONIECZNOŚĆ WSKAZANIA ZASAD WSPÓŁŻYCIA SPOŁECZNEGO NARUSZONYCH POSTĘPOWANIEM UPRAWNIONEGO DO ZACHOWKU

Bezsprzecznie obniżenie wysokości kwoty zachowku „nie może opierać się jedynie na ogólnym odwołaniu się do klauzuli generalnej zasad współżycia”⁸⁶. Jednak to, czy należy wskazać konkretną zasadę współżycia społecznego, która została naruszona⁸⁷, czy wystarczy jedynie wskazanie konkretnych okoliczności świadczących o sprzeczności postępowania uprawnionego do zachowku z określonymi zasadami⁸⁸, wpisuje się w od lat toczącą się debatę⁸⁹.

Pierwsze stanowisko opiera się na założeniu, że zasady współżycia społecznego są zbiorem (zespołem) reguł lub norm⁹⁰. Dlatego też sprzeczność postępowania korzystającego z prawa podmiotowego podmiotu należy wykazać przez wskazanie „norm moralnych czy innych dyrektyw”, na których oparte jest orzeczenie w danej sprawie⁹¹. Ponadto „bez takiego stwierdzenia

⁸⁶ Wyrok SN z 7 IV 2004 r...., [przyp. 1].

⁸⁷ Wyrok SN z 22 XI 1994 r...., [przyp. 4]; wyrok SN z 20 XII 2006 r., IV CSK 263/06, LEX nr 257664; wyrok SN z 11 IV 2013 r., II CSK 438/12, LEX nr 1341662.

⁸⁸ Wyrok SA w Warszawie z 11 III 2014 r...., [przyp. 52].

⁸⁹ J. Nowacki, *O normatywnym (abstrakcyjno-generalnym) i sytuacjonistycznych rozumieniach zasad współżycia społecznego*, w: T. Zieliński, *Z problematyki prawa pracy i polityki socjalnej*, t. 3, Katowice 1980, s. 8–12; S. Sołtysiński, Z. Ziemiński, *Glosa do uchwały z 17 I 1974, III CZP 17/74*, PiP 1978, z. 7, s. 163; J. Winiarz, *Dyskusja w Komitecie Nauk Prawnych PAN nad referatem prof. S. Grzybowskiego „Zasady współżycia społecznego”*, PiP 1963, z. 8–9, s. 405.

⁹⁰ J. Nowacki, [przyp. 89], s. 8–9; S. Sołtysiński, Z. Ziemiński, [przyp. 89], s. 165.

⁹¹ S. Sołtysiński, Z. Ziemiński, [przyp. 89], s. 166.

rozstrzygnięcie narażone jest na uzasadniony zarzut dowolności, jak też nie poddaje się racjonalnej kontroli instancyjnej⁹². Jak stwierdził Sąd Apelacyjny w Łodzi: „[...] minimalnym wymaganiem jest wskazanie przez sąd, jakie zachowanie uprawnionego odpowiadałoby — w ocenie sądu — tym [normom] [...]. Sąd powinien w uzasadnieniu przywołać reguły moralne brane pod uwagę w toku rozpoznawania sprawy. W przypadku bardzo częstego w praktyce konfliktu wartości, powinien ujawnić preferencje, czyli wyjaśnić, którym wartościom i ze względu na jakie okoliczności przyznał pierwszeństwo. Taki sposób ujawnienia procesu podejmowania decyzji w istotnym stopniu zwiększa pewność prawa, zmusza bowiem same sądy do głębokiej refleksji i narzuca konieczność podjęcia w pełni świadomej decyzji co do podstawy prawnej rozstrzygnięcia, ponadto zainteresowanym stronom pozwala poznać sposób rozumowania sądu⁹³.”

Drugie stanowisko, także reprezentowane w orzecznictwie Sądu Najwyższego, wskazuje na konieczność określenia okoliczności uzasadniających zarzut nadużycia prawa, a nie konkretnej zasady współżycia społecznego, naruszonej postępowaniem uprawnionego⁹⁴. Pogląd ten ugruntowany jest w koncepcji „zasad współżycia społecznego jako pojęcia pluralistycznego, zawierającego w sobie całość kształt nie dających się wyspecyfikować kryteriów, które wyznaczają granice, kierunek i podstawy sędziowskiej oceny całości okoliczności danego przypadku⁹⁵”. Zgodnie z tym poglądem do określenia treści zasad współżycia społecznego spowodowałoby zmniejszenie ich elastyczności⁹⁶. Ponadto, jak stwierdza Sąd Najwyższy, rozpatrzenie „zarzutu powinno nastąpić [...] z uwzględnieniem całości kształtu okoliczności konkretnej sprawy⁹⁷”. Stanowisko to jest uzasadniane argumentem, że nie zawsze jest możliwe określenie w orzeczeniu konkretnej normy społecznej lub moralnej, która została naruszona zachowaniem uprawnionego i na podstawie której można odmówić ochrony prawnej⁹⁸.

Rozstrzygnięcie tego sporu przekracza ramy niniejszego artykułu. Jednakże ze względu na problem miarkowania wysokości należności z tytułu

⁹² Wyrok SN z 22 XI 1994 r...., [przyp. 4].

⁹³ Wyrok SA w Łodzi z 9 III 2015 r...., [przyp. 55].

⁹⁴ Wyrok SN z 16 VI 2009 r., I CSK 522/08, LEX nr 518132; wyrok SO w Warszawie z 4 IX 2012 r., V Ca 826/12, niepubl.

⁹⁵ L. K r ą k o w s k i, *Zasady współżycia społecznego w stosunkach pracy w PRL*, Warszawa 1970, s. 87.

⁹⁶ L. K r ą k o w s k i, [przyp. 95], s. 88; J. N o w a c k i, [przyp. 89], s. 10.

⁹⁷ Wyrok SN z 16 VI 2009 r...., [przyp. 94]; wyrok SO w Warszawie z 4 IX 2012 r...., [przyp. 94]; wyrok SA w Łodzi z 9 III 2015 r...., [przyp. 55].

⁹⁸ Wyrok SA w Łodzi z 9 III 2015 r...., [przyp. 55]; wyrok SO w Warszawie z 4 IX 2012 r...., [przyp. 94].

zachowku należy opowiedzieć się za drugim z wymienionych stanowisk. Zgodnie z nim, jeżeli naruszenie zasad współzycia społecznego można wywieść z całości szczegółowo i wszechstronnie ustalonych okoliczności sprawy udowodnionych przez zobowiązanego z tytułu zachowku, określenie naruszonej zasady współzycia społecznego nie jest konieczne⁹⁹. Konieczność precyzyjnego wskazania określonej reguły lub normy naruszonej zachowaniem uprawnionego do zachowku nie zawsze jest możliwa, a takie wskazanie w sytuacjach nietypowych, które nie dają się precyzyjnie zakwalifikować, z łatwością może zostać podważone. W przypadku orzeczenia obniżenia wysokości kwoty zachowku przedmiotem sporu nie powinien być problem, jaka reguła lub norma została naruszona, ale czy doszło do naruszenia zasad współzycia społecznego jako takich i czy w okolicznościach sprawy zapłata całej należności z tytułu zachowku przez zobowiązanego z tego tytułu doprowadziłaby do jaskrawej niesprawiedliwości.

IV. ZASADY USTALANIA MIARKOWANIA WYSOKOŚCI KWOTY NALEŻNEJ Z TYTUŁU ZACHOWKU NA PODSTAWIE ART. 5 K.C.

W orzecznictwie i w literaturze prawniczej nie wypracowano dotąd szczegółowych zasad, które pozwalałyby na abstrakcyjne określenie kwoty, o jaką sąd powinien obniżyć wysokość zachowku na podstawie art. 5 k.c. Przegląd orzecznictwa wskazuje, że okoliczności faktyczne rozstrzyganej sprawy są decydujące dla stopnia miarkowania wysokości należności z tytułu zachowku na podstawie art. 5 k.c.

Reprezentowany przez Marcina Trzebiatowskiego pogląd, że „obniżenia kwoty dochodzonej z tytułu [zachowku — D.M.] nie może praktycznie przekraczać 50% [wysokości należności z tytułu zachowku — D.M.]”, nie zyskuje potwierdzenia w orzeczeniach sądowych¹⁰⁰. Co prawda w wielu sprawach orzeczono obniżenie wysokości należności z tytułu zachowku właśnie o 50%¹⁰¹, ale nie może to stanowić argumentu, jakoby miała to być górna granica miarkowania wysokości należności z tytułu zachowku na podstawie art. 5 k.c. Sam M. Trzebiatowski przyznaje, że „znaczne obniżenie należnej kwoty zachowku, np. aż do 1/5 jego części, byłoby dopuszczal-

⁹⁹ Nie jest to jednak równoznaczne z dowolnością interpretacyjną; zob. L. M o r a w s k i, *Wykładnia w orzecznictwie sądów. Komentarz*, Toruń 2002, s. 382–384.

¹⁰⁰ M. T r z e b i a t o w s k i, [przyp. 16], s. 87.

¹⁰¹ Np. wyrok SA w Łodzi z 25 III 2014 r...., [przyp. 53]; wyrok SA we Wrocławiu z 3 XII 2013 r...., [przyp. 25]; wyrok SO we Wrocławiu z 28 I 2014 r., I C 21/12, niepubl.

ne w sytuacjach zupełnie skrajnych”¹⁰². Biorąc pod uwagę, że do miarkowania wysokości należności z tytułu zachowku może dojść jedynie w sytuacjach szczególnych i wyjątkowych, gdy wypełnienie zobowiązania w pełnej wysokości prowadziłoby do sytuacji jaskrawie niesprawiedliwej, miarkowanie wysokości należności z tytułu zachowku w każdej z tych spraw powinno podlegać osobnej, niezależnej ocenie. Takie stanowisko znajduje uzasadnienie także na tle orzeczeń, w których orzeczono obniżenie wysokości należności z tytułu zachowku. Trudno doszukiwać się w nich jakichkolwiek ogólnych zasad miarkowania. Jedynym wyjątkiem jest każdorazowa konieczność wzięcia pod uwagę, że miarkowanie wysokości należności nie może doprowadzić do zniweczenia celu zachowku¹⁰³. Założenie to nie przeszkadza jednak w oddaleniu roszczenia o zachówek na podstawie art. 5 k.c. w sytuacjach zupełnie wyjątkowych¹⁰⁴.

Uważam, że wytyczenie górnej granicy miarkowania wysokości należności z tytułu zachowku z uwagi na wypadek¹⁰⁵ uzasadniający orzeczenie miarkowania jest niemożliwe. W każdym z takich wypadków można znaleźć pełen zakres okoliczności uzasadniających różny stopień miarkowania wysokości należności z tytułu zachowku, w tym też okoliczności faktyczne uzasadniające oddalenie roszczenia o zachówek w całości¹⁰⁶. Nie da się abstrakcyjnie wyznaczyć formuły pozwalającej na obliczenie wysokości kwoty, o jaką powinna zostać obniżona wysokość należności z tytułu zachowku.

¹⁰² M. Trzebiatowski, [przyp. 16], s. 89.

¹⁰³ Np. wyrok SA w Warszawie z 21 X 2010 r..., [przyp. 34]; wyrok SA w Poznaniu z 15 II 2012 r..., [przyp. 10]; wyrok SA w Warszawie z 17 IX 2013 r., VI ACa 106/13, LEX nr 1419188.

¹⁰⁴ Wyrok SA w Szczecinie z 21 V 2013 r..., [przyp. 50]; wyrok SA w Katowicach z 23 I 2014 r..., [przyp. 29]; wyrok SO w Kielcach z 2 VII 2014 r..., [przyp. 49]; A. Marcinkowski, *Czy przepis art. 5 k.c. może stanowić podstawę oddalenia powództwa o zachówek, jeżeli spadkobierca testamentowy sfinansował zakup lokalu własnościowego spadkodawcy?*, „Palestra” 1997, z. 11–12, s. 171.

¹⁰⁵ To jest: ze względu na trudną sytuację majątkową zobowiązanego z tytułu zachowku, ze względu na niezależne od zobowiązanego z tytułu zachowku zjawiska wpływające na zmianę wartości spadku lub ze względu na sprzeczne z zasadami współżycia społecznego postępowanie uprawnionego do zachowku za życia spadkodawcy.

¹⁰⁶ Np. wyrok SA w Katowicach z 23 I 2014 r..., [przyp. 29] („spadek stanowi konieczne lokum nie tylko dla pozwanej, ale i całej jej rodziny, gdy nie ma ona równocześnie żadnych możliwości zarobkowych, by mogła z innego (poza spadkiem) majątku realizować dług pieniężny swojej matki”); wyrok Sądu Rejonowego w Legnicy z 5 VI 2013 r., I C 144/13, niepubl. (zobowiązany z tytułu zachowku nie jest w posiadaniu przedmiotu spadku); wyrok SO w Kielcach z 2 VII 2014 r..., [przyp. 49] (postępowanie uprawnionego do zachowku w stosunku do spadkodawcy było sprzeczne z zasadami współżycia społecznego).

V. KONKLUZJE

Możliwość miarkowania wysokości należności z tytułu zachowku na podstawie art. 5 k.c. w nadzwyczajnych okolicznościach pozwala na uelastycznienie przepisów o zachowku, zapobiegnięcie przesunięciom majątkowym niezgodnym z zasadami współżycia społecznego oraz uzupełnienie przepisów o wydziedziczeniu i niegodności. Przez zastosowanie art. 5 k.c. w sprawach o zachówek sąd przeprowadza swoistą korektę regulacji polskiego prawa spadkowego, które nie przewiduje możliwości zmiany wysokości należności z tytułu zachowku.

Jednakże możliwość miarkowania wysokości należności z tytułu zachowku odbywa się kosztem pewności prawa. Okoliczności, pozwalające na obniżenie wysokości kwoty zachowku, są zdecydowanie mniej precyzyjne niż przyczyny uznania za niegodnego dziedziczenia i podstawy wydziedziczenia. Ponadto pozostawiają one sądowi znaczną swobodę w orzekaniu co do konieczności i zakresu obniżenia wysokości kwoty zachowku.

Rozwój orzecznictwa w zakresie zastosowania art. 5 k.c. do miarkowania wysokości należności z tytułu zachowku należy ocenić pozytywnie. Nieuzasadniona byłaby obawa zbyt częstego uwzględnienia zarzutu nadużycia prawa w stosunku do roszczeń o zachówek. Wymagana od sądów ostrożność i wstrzeźliwość w stosowaniu art. 5 k.c. oraz zakaz stosowania art. 5 k.c. *in abstracto* stanowiły dotąd wystarczające zabezpieczenie przed nadmierną ingerencją w dochodzenie tych roszczeń. Dotychczasowa praktyka orzecznicza wskazuje na przestrzeganie tych wymogów przez sądy orzekające w sprawie miarkowania wysokości należności z tytułu zachowku.

Niemniej rozbieżności i wątpliwości związane ze szczegółowymi przesłankami zastosowania art. 5 k.c. w celu obniżenia wysokości należności z tytułu zachowku, które można zaobserwować w praktyce orzeczniczej, wymagają ujednoczenia i wyjaśnienia. W szczególności należy opowiedzieć się za możliwością miarkowania wysokości należności z tytułu zachowku z uwagi na sprzeczne z zasadami współżycia społecznego postępowanie uprawnionego do zachowku w stosunku do spadkodawcy. Konsekwencją przyjęcia tego stanowiska może być jednak konieczność kolejnego wyłomu w powszechnie przyjętej zasadzie mówiącej o tym, że na podstawie art. 5 k.c. nie można pozbawić nikogo jego praw. Ponadto należy opowiedzieć się za uzależnieniem roli zawinienia uprawnionego do zachowku przy miarkowaniu kwoty zachowku od okoliczności sprawy i faktycznej podstawy obniżenia wysokości kwoty zachowku. I tak nie można uzależnić stosowania art. 5 k.c. od zawinienia uprawnionego do zachowku, jeżeli wyłączną podstawą do miarkowania wysokości należności z tytułu zachowku jest trudna sytuacja

majątkowa zobowiązanego z tytułu zachowku albo jeżeli tą podstawą jest sytuacja, w której zapłata należności z tytułu zachowku byłaby dla zobowiązanego nadmierna z uwagi na niezależne od niego zjawisko wpływające na wartość spadku. Warto też zaakceptować odejście od konieczności wskazania naruszonych postępowaniem uprawnionych zasad współżycia społecznego na rzecz wskazania okoliczności sprawy, ze względu na które zapłata należności z tytułu zachowku naruszyłaby te zasady.